

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за Историју

Завршни рад

„Лијева скретања“ у Херцеговини и Црној Гори (јесен-зима 1941-1942)

Ментор:

др Мира Радојевић

Студент:

Аљоша Поповић ИС14/13

Београд, септембар 2018.

Предговор

Тема овог рада посвећена је ткзв. „лијевим скретањима“ на простору Херцеговине и Црне Горе, а у периоду 1941-1942. године. Овај термин се користио у историографији за обиљежавање, једног дијела, радикалне струје Комунистичке партије Југославије и партизанских јединица у Другом свијетском рату, првенствено њихове идеолошке праксе. Увјерена да је заустављање њемачког продора код Москве најавило брзи крај рата, а тиме и омогућило прелазак на „другу етапу револуције“, односно обрачун са свим освједоченим и потенцијалним непријатељима револуције, ова струја је отпочела спровођење низа различитих екстремних и репресивних мјера како би остварила своје идеолошке циљеве.

Хронолошки оквир рада чини период од јесени 1941. године до првих мјесеци 1942. године. Ова тема до сада јесте обрађивана у историографији, и доста се о њој говорило. Међутим, како се у послератном периоду тежило присилном заборувању првенствено оних појава које су могле да штете угледу револуције, и тема „лијевих скретања“ обрађивана је најчешће пристрасно, мистифицирано и посматрано само из једног историјског угла, настојећи да се прикрију стварни узроци који су довели до ове појаве, и да се прикрије права одговорност за последице које су „лијева скретања“ оставила иза себе. Управо у томе и јесте значај ове томе, јер говори о догађајима који приказују и друго „лице“ комунистичке револуције у Југославији.

У раду је велика пажња посвећена томе, да се пружи што детаљнији приказ и анализа узрока, који су довели до појаве „лијевих скретања“, њиховог тока, на трагичне последице с' обзиром на број страдалих, као и на продубљивање већ започетог братоубилачког рата. Да би се што јасније и детаљније објаснила срж проблема „лијевих скретања“, и шта је то довело до њихове појаве, у раду су коришћени историјски извори, прије свега Зборници НОР-а, затим „Сабрана дјела“ Јосипа Броза Тита, са наређењима, директивама, упуствима и писмима Врховног штаба партизанског покрета, и Централног Комитета Комунистичке партије Југославије, упућивана Главним штабовима и Покрајинским Комитетима, прије свега Херцеговине и Црне Горе, али и широм Југославије. Важан сегмент чине и дневници и мемоари учесника рата, и оних који су често били у центру збивања. Коришћена је и стручна

историографска литература које се бавила поменутиим проблемом, или се на било који начин дотакла теме „лијевих скретања“.

Да би се што боље схватили узроци који су довели до појаве „лијевих скретања“, у самом уводу је дат кратак осврт на историју КПЈ, на њену идеологију, политичке циљеве и партијску линију, од њеног настанка па све до почетка Другог свијетског рата. У наставку рада биће говора о стању и понашању КПЈ на почетку Другог свијетског рата у Југославији, о њеном односу према новонасталом Равногорском покрету, о њеној улози у устанцима, прије свега у Херцеговини и Црној Гори. Затим ће се говорити о посредним и непосредним узроцима који су довели до појаве ткзв. „лијевих скретања“, како на свијетској тако и на југословенској војно-политичкој сцени током 1941. године и у првој половини 1942. године. Друга дио рада биће посвећен самим дешавањима у Херцеговини и Црној Гори током „лијевих скретања“ или како се то још често назива „црвеног терора“, у ком облику су се све изражавали, кроз које методе и на који начин спровођени, какве последице су оставили иза себе и ко у ствари сноси највећу одговорност за њихову појаву.

Увод

Комунистичка партија Југославије, или прецизније на самом почетку свог настанка, СРПЈ(к)-Социјалистичка радничка партија Југославије(комуниста) настала је на Конгресу уједињења у Београду од 20-23. Априла 1919. године. Одлуком истог Конгреса, СРПЈ(к) је приступила Трећој комунистичкој интернационали(или Коминтерни) образованој у Москви марта 1919. године, централизованој организацији комунистичког покрета. Коминтерна је давала смјернице за стратегију и тактику класне борбе, наравно под утицајем Октобарске револуције, која је представљала почетак свијетске револуције. На Другом конгресу у Вуковару одржаном између 20-25. Јуна 1920. године донијет је програм Партије и промијењено је њено име у Комунистичка партија Југославије или скраћено КПЈ. Као главни циљ предочено је стварање „Совјетске Републике Југославије“. ¹

Овај програм је био револуционаран и комунисти од њега никада неће одустати, прилагођаваће га народнофронтској фази између 1935-1939. године, али суштину неће мијењати. Уз револуционарни програм, формулисаће и „народноослободилачку стратегију“, као најважнију стратегију КПЈ у Другом свијетском рату.

На почетку свог постојања, КПЈ је покушала да се за своје циљеве избори кроз званичне институције новонастале Краљевине СХС. На првим изборима за уставотворну скупштину, освојила је скоро 200.000 гласова и постала је трећа најјача странка по броју мандата а четврта по гласовима. То је дало снагу Партији, а узнемирило владајуће снаге. Због страха од револуционарних промјена у Краљевини, и да би се спријечило све оно што је виђено у царској Русији три године раније, власт у Краљевини СХС је одлучила да се обрачуна са комунистима. Министар унутрашњих послова Краљевине, Милорад Драшковић је децембра 1920. године донио документ познат под именом „Обзнана“, директно уперен против комуниста и њихове пропаганде и организације. „Сваки режим има право да се брани“, како је говорено тада.²

В. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 1, Kraljevina Jugoslavija: 1914-1941*, Beograd 1988, 106-110.

² Исто, 112-113.

Како је већ речено, комунисти су се залагали за стварање совјетске републике, уз помоћ „диктатуре пролетеријата“ по узору на револуцију у Русији, што значи рушење постојећег стања у Краљевини СХС. Док је она, тада још према нацрту Устава, уставна парламентарна и наследна монархија. Да неће бирати средства, да би дошли до зацртаног циља, комунисти су показали већ тада. По узору на анархисте из царске Русије који су крајем 19. и почетком 20. вијека пуцали на руске царе, југословенски комунисти су се одлучили на исте методе насилне борбе против легалних власти. Одговорили су „црвеним терором“ и атентатима: Спасоја Стенића на регента Александра 28. Јуна 1921. године, који се завршио неуспјешно, и атентатом на Милорада Драшковића аутора „Обзнане“, који је убијен од стране Алије Алијагића припадника групе „Црвена правда“. Држава се одлучује на коначан обрачун са КПЈ. Донесен је „Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави“, поништени су мандати посланика КПЈ у Скупштини, КПЈ је стављена ван закона. Тако су Партија и њени чланови били принуђени да се повуку у илегалност, у којој ће остати до 1941. године.³

Од тада за државу комунисти постају најопаснији унутрашњи непријатељи, а за комунисте држава ће увијек бити само „версајка творевина“, „тамница народа“, са „хегемонијом српске буржоазије“, која угњетава остале народе итд.

На четвртом конгресу КПЈ који је одржан 5. Новембра 1928. године у Дрездену, уз инструкције Коминтерне, комунисти доносе програм који се односи на разбијање Краљевине СХС, и то да се на њеној територији након разбијања, образују национално независне државе.⁴

Да КПЈ од ових политичких и револуционарних ставова никад није одступала, и поред повремене промјене партијске линије, говори и једно савјетовање КПЈ Маја 1941. године када је већ почео рат и Југославија окупирана од стране сила Осовине. На том савјетовању је закључено да је „главни кривац садашње трагедије великосрпска реакционарна буржоазија, великосрпски жбири“ итд. Такође се говори и о угњетавању Словенаца, иако су они „доживели признање своје националне самосвести, језика и културе у Краљевини Југославији“.⁵

³ Исто, 114.

⁴ Исто, 161.

⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 204.

Од 1935. Године КПЈ је прихватила нову линију Коминтерне, линију „народног фронта“ односно борбе против фашизма који се ширио Европом. Самим тим, престаје и политика разбијања Југославије на независне државе, јер би по мишљењу Коминтерне оне могле постати лак плијен Италије. До тада је Коминтерна сматрала да би разбијањем Краљевине СХС тј. Југославије, убрзала револуционарни пробој преко Балкана, јер је Југославија била „чворна земља версајског санитарног кордона“.⁶

Оно што је важно напоменути, јесте искуство Шпанског грађанског рата, које су стекли многобројни комунисти који ће предводити, неколико година касније револуцију у Југославији. Наиме, 1760 Југословена се борило у Шпанији као добровољци на страни републиканаца а против генерала Франциска Франка.⁷

Наиме, комунисти су сматрали да је главни кривац за пораз у Шпанији тзв. „пета колона“, па ће њоме толико бити опсједнути и од ње ће страховати, да ће та опсједнутост и страх, вјероватно постати узрок онога што је и главна тема овог рада, тзв. „лијевих скретања“ или можда боље рећи „превентивних ликвидација“ или стравичног „црвеног терора“ који је ескалирао на простору Црне Горе и Херцеговине у току Другог свијетског рата у Југославији. Можда о томе најбоље свједоче ријечи Петра Драпшина(о коме ће бити ријечи и касније), који је био учесник Шпанског грађанског рата, када је на опаску једног од херцеговачких партизана, „да се прича да је он (Драпшин) немилосрдан према онима који иду у четнике, одговорио: „Знате да сам био у Шпанији и да нас је тамо потукла пета колона. Светићу јој се за оно што сам у Шпанији доживео све док сам жив. Светићу се петоколонашима драстично.“ Само што Франкових петоколонаша није било тамо гдје се он светио. Најчешће су страдали недужни Херцеговци.⁸

Да ликвидације комунистима нису биле стране и непознате, говори и вријеме непосредно пред Други свијетски рат. Тада су се одигравале тзв. „ Стаљинове чистке“ у којима је страдало преко 800 југословенских комуниста, попут секретара КПЈ Милана Горкића и других.⁹ Мада су то биле унутрашње чистке, ипак комунисти у Југославији

⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*. Knj.1 , 213-216.

⁷ *Исто*, 232.

⁸ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко, 1941-1942*. Књ. 2, Пале-Београд 2000, 151.

⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*. Knj.1 , 241.

на челу са Ј. Б. Титом су имали од кога да науче, како се обрачунати са стварним, измишљеним, потенцијалним непријатељом или „шпијуном“, „петоколонашем“ итд.

Пакт Молотов-Рибентроп, из августа 1939. године, донио је нову линију, али и забуну Комунистичкој партији Југославије. Међутим, изгледа да КПЈ није имала проблем да поново промијени и прилагоди своју програмску платформу, спољној политици СССР-а. У прогласу „Радном народу Југославије“ из 1. Маја 1940. године, енглески и француски империјалисти окривљују се за напад на Њемачку а од народа Југославије се тражи да не дозволе да буду увучени у рат против СССР-а.¹⁰

КПЈ је Други свијетски рат дочекала са новом партијском линијом. Она је установљена на Петој земаљској конференцији у Дубрави октобра 1940. године. Став је био да земља мора да се брани од наступајућег фашизма, али су у складу са инструкцијама Коминтерне и даље нападане западне империјалистичке силе, и настављала се борба за слом империјализма и за извођење свијетске револуције.¹¹

¹⁰ Исто, 246.

¹¹ Исто, 248-249.

II КПЈ на почетку Другог свијетског рата у Југославији

У предвечерје рата, КПЈ је бројала око 12.000 чланова и 30.000 скојеваца, али би њен утицај било погрешно процијењивати по броју чланова. То је била једна кадровска партија, састављена од прекаљених бораца, са огромним утицајем тих бораца у срединама у којима су радили.¹² Поред тога, Партија иако мала по броју чланова, била је изузетно милитантна, изванредно организована и која је до краја бољшевицирана уочи рата. Као најважнији циљ Партије, и поред многобројних промјена партијске линије и прије и у току рата, који се никада није мијењао, био је да се револуционарним путем изврши смјена власти. Партија и њен вођа Ј.Б. Тито, као интернационалисти, ситуацију сагледавају у складу са интересима СССР-а, прихватају директиве из Москве, не обазирући се нарочито на интересе и судбину српског народа, још више због тога што је Партија, водеће снаге српског народа сматрала за главног непријатеља револуције.¹³

И заиста, стратегије КПЈ се јесу мијењале, прилагођаване су измијењеним односима снага и догађаја у току рата, исправљала се и линија Партије, али главни противник је увијек остајао исти, „водеће снаге српског народа“ прије рата, а српске националне снаге у току рата, а главни циљ-освајање власти. И поред тога, што је КПЈ учествовала у догађајима из 27. Марта и што су се њени чланови борили у Априлском рату у Југословенској војсци, чиме би требало да је срушена она доктрина о разбијању Југославије као „версајске творевине“, КПЈ није заборављала свој најважнији циљ.

Да ће тзв. „народноослободилачка борба“ бити само маска, говори и Пленум ЦК КПЈ крајем априла 1941. године који је одржан у Загребу, и на коме је ударен основ НОФ-а (Народноослободилачки фронт): „Тито је како се сећа М. Ђилас, рекао да се сада морају предузети све мере за преузимање власти, да је буржоазија никад више не преузме, да ће се устанак против окупатора развијати, тако да то неће бити никаква буржоаска револуција него да ће радне масе доћи директно до власти!“ Са чистим

¹² Ђ. Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог свјетског рата*, Минхен 1978, 540.

¹³ В. Петрановић, *Србија у Другом свјетском рату*, 171.

комунистичким програмом и идејама се није смјело изаћи пред шире народне масе, па је за основ узет НОФ. Па се тако и у прогласу ЦК КПЈ из 1. Маја говори о очувању националних тековина које су угрожене.¹⁴

Однос НОБ (Народноослободилачка борба)-револуција објашњава и Е. Кардељ: „Ми комунисти били смо дубоко уверени да ће због свега тога резултат победоносног народноослободилачког устанка бити социјална револуција. Додуше, ми тај циљ нисмо истицали као непосредни циљ самога народноослободилачког, али очекивали смо и борили смо се за то да народноослободилачки устанак створи револуционарне и демократске услове којима ће револуционе масе моћи да се одлуче за такав историјски корак.“¹⁵

Да би спојио борбу против фашизма и револуцију, Милован Ђилас је измислио термин: „Антифашистичка револуција“. Мада је тај термин за ЦК КПЈ био погрешан, и био „искривљивање линије“, он говори шта је заправо био циљ комуниста. Зато и за њихово уже вођство и није био погодан јер се у њему помиње ријеч „револуција“. Народним масама било је потребно истаћи, да је „народноослободилачка борба“ на првом мјесту. Будо Томовић, секретар ПК СКОЈ-а (Покрајински Комитет Савеза Комунистичке Омладине Југославије), термин „антифашистичка револуција“ објашњава на следећи начин (18.11. 1941. године): „Питање антифашистичке револуције објашњавали смо овако: Ми се боримо за ослобођење, али истовремено смо свјесни да старо не ваља и ми нећемо повратак на стару, бившу Југославију, већ још данас треба да се припремимо да то не дозволимо, да га под сваку цијену спријечимо, ту бујицу која ће са собом однијети све што не ваља, све оно старо, сматрали смо антифашистичком револуцијом.“¹⁶

Дакле, сасвим је јасно: „Револуција је од првог дана била она перспектива којој се тежило, с' тим што је остваривана у антифашистичкој, НОБ форми.“¹⁷ И поред тога, што позивају на одбрану земље, и на отпор окупатору, до 22. Јуна 1941. када долази до ратног савеза СССР и Британије, КПЈ је инсистирала на класној борби, рату против „госпoде“, „буржоазије“, и тек тада мијења своју платформу.¹⁸

¹⁴ Ђ. Слијепчевић, *nav.delo*, 544.

¹⁵ *Исто*, 546.

¹⁶ Ђ. Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица 1997, 110.

¹⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 289.

¹⁸ *Исто*, 207.

Као што је већ речено, за КПЈ су на првом мјесту интереси и политика СССР-а, и беспоговорно извршавање директива Коминтерне. А никако не интереси народа, нарочито не српског. Да је тако, КПЈ би одговорила на стравичне усташке злочине према Србима на територији новостворене Независне Државе Хрватске. У прилог томе најбоље говори једна реченица из извјештаја члана ПК КПЈ за БиХ, Авда Хума, Светозару Вукмановићу Темпу о раду КПЈ у Херцеговини за вријеме Јунског устанка: „Ми смо другови били у закашњењу.“ И заиста чуди пасивност КПЈ према злочинима над Србима у НДХ и њихова задоцњелост да се нађу у првим редовима Јунског устанка у Херцеговини(о коме ће још бити ријечи), када су били антифашистичког и антиокупаторског одређења. Јер да су Срби у НДХ, прецизније у Херцеговини, чекали позив Јосипа Броза и Партије на устанак(четврти јули 1941.) вјероватно устанак више не би имао ко ни подићи.¹⁹

Равногорски покрет и КПЈ

Група официра бивше југословенске војске, на челу са пуковником Драгољубом-Дражом Михаиловићем, одбила је да призна капитулацију и да се преда, и из Источне Босне средином маја 1941. године се повукла у Србију на обронке планине Суворора, ради настављања борбе против окупатора. Тако ће настати први покрет отпора у Југославији, поред партизанског-комунистичког, равногорски или четнички, или Југословенска Војска у Отаџбини(ЈВуО).

Покрет који је по свом политичком програму, идеологији и циљу борбу био дијаметрално супротан од партизанског. Четнички покрет био је националистички, буржоаско-демократски, монархистички, теистички, и легалистички. Док је партизански покрет био интернационалистички, стаљинистичко-љевичарски, атеистички, анти-монархистички и револуционарно-превратнички. Биле су то супротности које се и поред најбоље воље и жеље свих, којих је у малој мјери било, нису могле превазићи.²⁰

И мада је у почетку, било сарадње два покрета отпора: заједнички устанци, ослобађање градова у Западној Србији, формирање заједничке власти итд. Вријеме је

¹⁹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942* Књ. 1, Београд-Пале 2000, 175-176.

²⁰ Исто, 19.

ипак распршило све илузије о заједничкој борби два покрета. Неповјерење је постојало од првог дана. О томе пише Милован Ђилас: „Већ тада смо знали о официрима одметнутим у Западној Србији, и о њиховим намерама да са сломом Немачке успоставе стару власт и старе односе. Наше припреме противу окупатора биле су истовремено и припреме противу снага старог поретка.“²¹

За комунисте свакако, четници су били вјероватно и највећи непријатељи. Као што је већ речено неколико пута комунисти као примарни и крајњи циљ имају освајање власти, да изведу револуцију у условима рата, али употребом стратегије НОБ-а, док се четници залажу за очување status quo, и обнову Краљевине. Самим тим су највећа препрека комунистичким циљевима.²² Да је тако, комунисти су показали када је почела тзв. „друга етапа“, и када су почели са својим „црвеним терором.“

Са друге стране, четнички покрет био је сувише хетероген. Борба за обнову Краљевине, односно очување status quo, није била довољна. Требала је нека алтернатива, нешто ново и нека промјена у односу на стару државу. Циљеви Равногорског покрета нису били довољно јасни, и чини се да је његова борба од самог почетка била осуђена на пораз. И сам Ј.Б. Тито, у односу на пуковника, а затим и генерала Михаиловића се много брже прилагођавао измијењеним односима снага на југословенском и на свијетском попришту. Исправљао је линију започете борбе против окупатора, мијењао тактику и симболе, прихватао критике Коминтерне... Али никад не одступајући од замишљеног циља: да његове снаге у текућем рату освоје власт.²³ Ту су свакако утицали и интереси сила савезничке коалиције, прије свега Британије и СССР-а. Британци су Југославију изузели из круга земаља које су имале да изграђују подземни покрет отпора који би се алармирао тек у тренутку њемачког слома.²⁴

Но, било како било, окупираној Југославији је пријетио грађански рат који ће и избити у јесен 1941. године, прво у Србији а затим ће се проширити на остале крајеве Југославије, гдје су била присутна два покрета отпора. Измученој Југославији, прије свега измученом српском народу нарочито на територији НДХ, требао је само братоубилачки рат. И заиста, „грађански рат под условима окупације је нешто најгоре

²¹ М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990, 34.

²² В. Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 275.

²³ *Исто*, 172.

²⁴ *Исто*, 273.

што се у таквом рату може замислити.²⁵ „Зле крви и „криваца“ за братоубилачки рат има неизмерно више него за рат између држава“, пише Милован Ђилас.²⁶

Међутим, изгледа да Милован Ђилас није много размишљао о томе, када је као шеф Агитпропа ЦК КПЈ изабрао за дан устанка народа Југославије 7. Јули 1941. године, дан када је Жикица Јовановић-Шпанац у Завлаци код Беле Цркве убио два жандарма. Дан када су Срби пуцали на Србе. Поставља се питање, зашто за тај дан није изабран почетак Јунског устанка у Херцеговини, или дан кад је почео Тринаестојулски устанак у Ђиласовој Црној Гори. Из тога се може извући само један закључак. Да се није пуно марило за почетак народноослободилачке борбе и антифашистичког отпора, него да је било битно нагласити почетак социјалистичке револуције у Југославији.²⁷

III Устанци на територији окупиране Југославије и КПЈ

Устанак у Херцеговини

Након капитулације и распарчавања Краљевине Југославије, Херцеговина је дошла под окриље НДХ. Нова нацистичко-фашистичка творевина, чији су органи власти на челу са поглавником Антом Павелићем сковали план о потпуном истребљењу Срба, Јевреја и Рома са територије НДХ. Ипак, како су Срби били најбројнији од та три народа, а и били су означени за непријатеља број 1. из више разлога, они ће највише и страдати. Важно је напоменути и то да су Анте Павелић и највећи број његових блиских сарадника били поријеклом из Херцеговине, као и то да су усташке вође знале да је Херцеговина колијевка народних буна и устанака, па су се одмах окомили на њу, да би убили сваку помисао код српског народа тамо, на оружани отпор. Већ почетком јуна 1941. године, усташе су почеле пунити херцеговачке јаме недужним српским живљем. Није случајно сарадник Пресбириа Краљевине Југославије Вељко Сушић

²⁵ Исто, 269.

²⁶ М. Ђилас, *нав. дело*, 144.

²⁷ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* Књ 1, 16.

писао: „ Никад један народ у историји света, ни у време најцрњег друштвеног мрака и тираније није доживљавао страшније и судбоносније тренутке по свој национални опстанак, од несрећног српског народа у Херцеговини.²⁸

Не могавши да трпи стравичне злочине који су све више узимали маха, Срби у Херцеговини су одлучили да узврате. Масовни спонтани отпор јавио се прво у Источној Херцеговини, а жариште се традиционално налазило у невесињском крају. Сељаци из Доњег Дрежња спријечили су 3. Јуна 1941. године усташе да уђу у село, а на ноге су се дигли и угрожени сељаци шире околине.²⁹

Да овај устанак није био ни четнички, а ни партизански говори и војничка организација устаника о чему пише Угљеша Даниловић, Светозару Вукмановићу Темпу: „У одбрани голих живота од окупаторских чета и његових агената усташа, народ у Херцеговини организовао се сам, окупљајући се у чете (народне војске), као једине народне организације.“³⁰

Овај спонтани отпор као вид самоодбране, претворио се у масовни устанак који је избио 24. Јуна. Као и у свим устанцима који су избијали на овом простору, па тако и у овоме, устаници су се ослањали на Црну Гору, а на другој страни гледали ка Истоку одакле треба да дође спас. Та иррационална вјера српског народа из Херцеговине у Русију, развијала је самопоуздање.³¹ Тада су се по Херцеговини шириле гласине да руски авиони бомбардују Берлин, да руски тенкови надиру кроз њемачку територију.³²

Јунски устанак се проширио на цијелу источну Херцеговину и озбиљно забринуо не само усташко руководство него и њемачког окупатора, и принудио их да преузму заједничке акције против устаника.³³ Колико је устанак озбиљно схваћен од стране усташког руководства, говори и чињеница да су у Херцеговину послани најближи Павелићеви сарадници, поглавни побочник и командант Павелићеве тјелесне бојне, Мијо Бабић, и Антун Погорелац, један од атентатора на краља Александра из децембра 1933. године, да би организовали гушење устанка. Међутим, обојица ће stradати од устаника у селу Трусуина код Невесиња 3. јула 1941. Устанике је предводио Крсто Ђерић артиљеријски поручник бивше југословенске војске (о његовој несрећној

²⁸ Исто, 11-12.

²⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 178.

³⁰ С. Скоко, *Крваво коло Херцеговачко* Књ. 1, 124.

³¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 178.

³² С. Скоко, *Крваво коло Херцеговачко* Књ. 1, 127.

³³ Исто, 158.

судбини биће ријечи касније). Павелић је прогласио осмодневну жалост у НДХ због погибије својих сарадника.³⁴

О значају Јунског устанка говоре и његови резултати. Плануо је у тренутку када Хитлер шаље и своје последње јединице са Балкана на Источни фронт, избацио је из строја 438 усташких, муслиманских, и италијанских војника. Међу њима и неке најистакнутије усташе попут већ наведених Бабића, Погорелца, затим мајора Стјепана Павичића, официра Ф. Кланчића, и Звонка Поспишила једног од атентатора на краља Александра у Марсељу 1934. године, и многе друге.³⁵

Али, изгледа да овај устанак није био довољно „антифашистички“ за КПЈ приликом избора дана устанка народа Југославије. Сувише је био српски, избио је 24. Јуна, пред Видовдан, један од највећих српских празника, и Срби су пуцали на Хрвате и муслимане у редовима усташа да би се одупрли њиховим злочинима над Србима. А све је то могло порушити „братство и јединство“ промовисано након рата. Испада да НДХ није била Хитлеров сателит, нити да су усташе биле његов савезник. Иако је немали број усташа из Херцеговине, оставио своје кости негдје на Источном фронту. У Јунском устанку учествовало је цјелокупно српско становништво горње Херцеговине и то без подјеле на четнике и партизане, до које ће доћи касније. Зато овај устанак и представља најславнију страницу у историји антифашистичке ослободилачке борбе херцеговачких Срба у току Другог свијетског рата.³⁶

³⁴ Исто, 165-167.

³⁵ Исто, 16.

³⁶ Исто, 174-175.

Устанак у Црној Гори- „13. јул“

За разлику од Херцеговине, гдје је устанак био спонтани отпор усташким злочинима, општеном карактера, у Црној Гори је ситуација била мало другачија.

Након састанка ЦК КПЈ 4. Јула у Београду када је донесена одлука о подизању устанака у Југославији, Милован Ђилас је послан у Црну Гору, гдје је 8. Јула сазвао састанак покрајинског комитета. Ту је одлучено да се општи устанак дигне 13. Јула.³⁷

Комунисти су овдје за разлику од Херцеговине, организовали устанак, али је и у Црној Гори национална идеја била покретач борбе. Узрок избијања устанка било је проглашавање „независне“ Црне Горе под протекторатом Италије. То је било 12. Јула, а већ 13-ог је избио општи народни устанак.³⁸ О самом карактеру и ширењу устанка, пише Владимир Дедијер: „Тринаестојулски устанак у Црној Гори убрзо је постао спонтани народни устанак. Комунистичке групе су се убрзо стопиле са наоружаним сељацима. Многи стари Црногорци придружили су се побуњеницима наоружани сопственим оружјем, одлучни да се боре.“³⁹

М. Ђилас, један од организатора устанка пише следеће: „Устанак је имао широк свенародни карактер: стали смо на гледиште да тај карактер треба учврстити, сем осталог и саставом највише војне команде. То утолико више што су се официри бивше краљевске војске листом прикуљчили устанку, прихватајући дужности, које су им одређивали партијски комитети... Сем патриотског порива у таквом њиховом држању канда је било и тежње за искупљењем због недавног срамног рата... „ Војне заставе су могле бити једино националне- југословенске и црногорске, али краљевске ознаке нису употребљаване, мада изричито нису забрањене. Било је међутим официрима који су носили еполете и краљевске униформе...“⁴⁰

Било како било, устанак се претворио у народни и није био искључиво комунистичког карактера. Устанак у Црној Гори заиста је специфичан. Нигдје у поробљеној Европи није дошло до таквог устанка кога је одликовала масовност (скоро 30.000 људи

³⁷ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju*, Beograd 1991, 176.

³⁸ Ђ. Слијепчевић, *nav.delo*, 578.

³⁹ V. Dedijer, *nav.delo*, 176.

⁴⁰ M. Đilas, *nav.delo*, 56-57.

учествовало у њему), размјера, интензитет борби и контраофанзивна реакција окупатора. Разлика у поређењу са осталим устанцима у Југославији и Европи, јесте што је избио на самом почетку окупације и то привилеговане окупације, док су силе Осовине биле на врхунцу своје моћи, док у другим европским земљама, устанци најчешће избијају у завршној фази рата.⁴¹ Устанак је имао огроман успјех и јер је заробљено и убијено преко 5.000 италијанских војника.⁴²

Међутим, устанак ће врло брзо бити угушен од стране италијанског окупатора, већ августа 1941. године. Објашњавајући узроке пораза, и ваљда љутит јер је убрзо након тога добио и критике из самог врха Партије, због брзог распада устанка и лоше организације у њему, Милован Ђилас износи једну веома чудну тезу: „Мада сам већ тада спознао и наслутио да се народ не жртвује ни за какав идеал, сем ако га на то присили организована сила или опасност од уништења.“⁴³ Тешко је ипак рећи, да се српски народ у Црној Гори „не жртвује ни за какав идеал“. Народ, чија је историја препуна са безброј примјера, како се жртвује за идеале као што су слобода, правда и истина. Могуће је једино да се тамошњи српски народ, није желио жртвовати за идеал комунистичке револуције, па ће због тога Ђилас и другови покушати „организованој силом“ или „опасношћу од уништења“ током тзв. „лијевих скретања“ да га присиле да вјерује и у те идеале.

Подјела устаника на четнике и партизане

Поред наведених устанака у Херцеговини и Црној Гори свакако не треба заборавити и устанак у Србији. Тамо је заједничким акцијама четника и партизана, формирана слободна територија на простору западне Србије, која је у историографији остала запамћена као: “Ужичка република”.

Устанак у Србији био је резултат дјеловања два супротстављена покрета: четничког и партизанског. Септембра 1941. Србија се нашла у пожару устанка. Четници и

⁴¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 196.

⁴² V. Dedijer, *nav.delo*, 176.

⁴³ М. Ђилас, *nav.delo*, 66.

партизани су запосједали градове које су посадне њемачке јединице напуштале. Тако се формирала пространа слободна територија, од Увца до надомак Београда, која је добила назив „Ужичка република.“⁴⁴

Партизанско-четничка сарадња дошла је до изражаја у заузимању: Горњег Милановца, у нападима на Шабац, приликом блокаде Ваљева, у борбама код Краљева. За „Ужичку републику“, било је карактеристично постојање двојне власти, војске и команде. Четничка команда налазила се у Пожеги, а партизанска у Ужицу. У сваком мјесту слободне територије, постојале су обе команде, и четничка и партизанска.⁴⁵ Међутим, њемачка офанзива која је започела већ крајем септембра, продором њемачке 342. дивизије у Срем и Мачву ради гушења устанка, а која је била праћена репресалијама над недужним становништвом Западне Србије, завршена је нападом на Ужице и Чачак, 342. и 113. Њемачке дивизије. Чачак је пао 28. Новембра, а Ужице 29. Новембра 1941.⁴⁶

Устанци су показали да су устаничке снаге хетерогене. Комунисти су се без много размишљања одлучили за отворену борбу, са до тада најјачом војском на свијету коју нико није зауставио све до децембра 1941. године. Они су имали и императив, да помогну „првој земљи социјализма“, јер су били присталице пролетерског интернационализма.⁴⁷ За разлику од њих, за четнике је мир био примарни и егзистенцијални циљ. Начин да се преживи, обезбједи *modus vivendi* и стекне слава побједника са минимално жртава. Они су сматрали да је српски народ довољно настрадао и да се мора сачувати од нових страдања.⁴⁸ Нарочито након страдања у Крагујевцу, Краљеву и другим градовима по Србији, након одлуке њемачке војне управе у Србији, да се стријеља 100 Срба за 1 убијеног Њемца, четници на челу са генералом Михаиловићем, посматрајући ствари са српског националног становишта, одлучили су да смање интензитет борби према окупатору.

Четничка пасивност била је карактеристична за Србију док је у Херцеговини и Црној Гори ситуација била мало другачија. Комунисти су се залагали за бескомпромисну борбу против италијанског окупатора, као главног кривца за све

⁴⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 230.

⁴⁵ *Исто*, 231-232.

⁴⁶ Ј. Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963, 249-250, 382-383.

⁴⁷ *Исто*, 180.

⁴⁸ *Исто*, 210.

неправде које је донијела окупација.⁴⁹ Иако се мора рећи, да су Италијани били ти који су извршили реокупацију Херцеговине, и прекинули, колико толико, стравичне злочине усташких власти над Србима.

Да такве ствари нису ишле наруку народноослободичаком покрету, пише и Светозар Вукмановић Темпо: „Много више ме је забринула вијест да су окупатори ишли на укидање усташке власти у Приједору, и да је читаву власт у граду преузела регуларна војска НДХ. Уколико окупатор почне стварати стање у које ће се према Србима примењивати неки праведнији закон, то може да поколеба велики дио сељачких маса и да угрози развој оружане борбе.“⁵⁰

Поборници четничког покрета сматрали су да не треба тек тако расипати снаге на два фронта, већ да прво треба расчистити са усташама, па са сигурном позадином ударити на окупатора. Такво мишљење дијелило је и већина Срба у Херцеговини, о чему говори и један извјештај Илије Трифуновића Бирчанина, Дражи Михаиловићу: „Опште је мишљење у народу да против њих (Италијана) не треба отпочињати борбу, јер би у том случају, како народ мисли, усташе дошле у могућност да се поново лате свог крвавог посла и да истребе Србе до краја.“⁵¹ И док су херцеговачки и црногорски партизани нападали Италијанске трупе, што је довело до нових репресалија над српским народом у Херцеговини, четници су са Италијанима водили преговоре о потпуном истискивању усташке власти из Херцеговине. Иако су то Италијани радили из тактичких разлога, водећи се девизом „завади па владај“, ти споразуми које су четници били постигли са Италијанима у Херцеговини, омогућили су релативно миран живот, без страха од нових усташких покоља над Србима.⁵² Тако ће ускоро, ти људи који су преговарали са Италијанима, али и многи они који са тим нису имали везе, наћи на партизанским списковима као „петоколониши и шпијуни“. Тако је већ после краја 13-јулског устанка у Црној Гори било промовисано право партизанских јединица да могу стријељати свакога ко сарађује са Италијанима.⁵³

О свему томе пише и М. Ђилас: „Већ се опажала неувереност и чуле се примедбе-да су нам главни непријатељи Албанци и „Турци“(муслимани нашег порекла)“... „Ипак сам као и други комунисти превише наивно и схематично замишљао

⁴⁹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* Књ. 1, 285.

⁵⁰ *Исто*, 294-295.

⁵¹ *Исто*, 339.

⁵² *Исто*, 348.

⁵³ V. Dedijer, *nav.delo*, 180.

измирење и братимљење православних и муслимана... Очевици и трпиоци зверстава су били непобитни... Недавно ми је књижевник Михаило Лалић подсећајући се на ту ситуацију, причао како је било мучно и неуверљиво гледати братимљење са муслиманима, сељака који је слушао јауке свог сина, којег су-по турској мучилачкој традицији-живог драли. Па ипак смо ми инсистирали на том братству. „⁵⁴ Убрзо затим, Ђилас пише: „ Али ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника па и пријатеља и братственика...“⁵⁵

Грађански или братоубилачки рат ће се распламсати крајем 1941. и почетком 1942. године, а велику одговорност за његово ширење и продубљивање сnose партијски руководиоци који су беспоговорним извршавањем директива које су стизале из Врховног штаба и од самог Ј.Б. Тита, почели да врше ликвидације свих оних који нису били присталице партизанског покрета. Како каже В. Дедијер: „У Југославији је отпочео револуционарни рат 1941. године и нико није ни сањао каквог ће карактера бити.“⁵⁶

IV Пад „Ужичке републике“, офанзива СССР-а, и прелазак на „Другу етапу револуције“ од стране КПЈ

Један од фактора који је проузроковао прелазак на „другу етапу револуције“ КПЈ, јесте пораз партизанских снага у Србији крајем 1941. године. Након офанзиве њемачке војске на слободну територију, дошло је до пада „Ужичке републике“. На састанку у Ужицу 26. Новембра 1941. године, Врховни штаб НОПОЈ(Народноослободилачких Партизанских Одред Југославије) одлучио је да се ослобођена територија брани по сваку цијену. Испоставило се да је то била велика грешка, јер се није водило рачуна о снази, војним могућностима и исцрпљености партизанског покрета. У одбрани „Ужичке републике“ није примјењивана дотадашња тактика, да се територија не брани по сваку цијену, а нарочито не на фронталан начин

⁵⁴ М. Ђилас, *nav.delo*, 68-70.

⁵⁵ *Исто*, 102.

⁵⁶ В. Дедијер, *nav.delo*, 169.

како је то урађено.⁵⁷ В. Дедијер пише, да је „Тито направио једну од највећих грешака у своме командовању у рату: против моторизованих немачких дивизија, он је наређивао да се води фронталан рат слабо наоружаних партизана.“⁵⁸

Ужице је пало 29. Новембра 1941. године, партизанске јединице биле су преполовљене, а Врховни штаб се са око 1500 бораца пребацио у Санџак. Врховни штаб на челу са Титом је вјеровао да ће се већ у прољеће 1942. године вратити у Србију, која је и за њих, али и за четнички покрет била кључна територија у том тренутку, па се зато Тито све до половине 1942. године држао Дрине.⁵⁹ Међутим, испоставило се да је то погрешна процјена, која је услиједила због контраофанзиве Црвене армије испред Москве. На крају ће се ипак испоставити, да није било довољно само држати Србију под својом контролом, да би се извојевала побједа у рату. Јесен 1941. је и показала недостатке партизанског покрета, нарочито после пада Ужица и неуспјешног покушаја освајања Пљеваља и Сјенице: недораслост војног руководства, слабу координацију јединица, отпор муслимана из сјеничких села итд.⁶⁰

Све је то био разлог, да дође до радикализовања линије Партије. Али, ако се остави по страни та тешка ситуација у којој се нашао партизански покрет у јесен 1941. г и у зиму 1941- 1942 у КПЈ је од самог почетка преовлађивало гледиште да је НОБ само тактика у односу на главни стратешки чин освајања власти у оквиру Другог свијетског рата.⁶¹

Други фактор који се најчешће узима као узрок преласка на „другу етапу“, јесте стање на свијетској ратној сцени у децембру 1941. Непобједиве до тад, Хитлерове њемачке армије су доживјеле пораз код Москве, након чега ће ускоро услиједити контраофанзива Црвене армије. САД, након напада Јапана на Перл Харбур 7. Децембра 1941. улазе у Други свијетски рат. Британске снаге су стабилизирале фронт у Африци и постигле значајне успјехе. Многима је изгледало да је слом Сила Осовине неминован. У КПЈ су се нарочито појавиле илузије да ће се рат ускоро завршити, поново се вратила вјера у СССР и његову надмоћ. Чак су и Черчил и Стаљин вјеровали да ће се рат много раније завршити него што се завршио. Черчил 16. децембра 1941. пише Стаљину да се никада није осјећао тако сигуран у срећан исход рата као у том тренутку. Стаљин још 7.

⁵⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 293.

⁵⁸ V. Dedijer, *nav. delo*, 254.

⁵⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 294.

⁶⁰ *Исто*, 297.

⁶¹ *Исто*, 307.

Новембра, на прослави 24. годишњице Октобарске револуције, изјављује да ће се рат завршити „за неколико мјесеци, за пола године или једну годину.“ Стаљин је толико био сигуран у то, да је у разговору са британским министром иностраних послова Идном (16.12.1941.) изложио како би по завршетку рата требало да изгледа географска карта Европе. То је шокирало британске владајуће кругове и навело их на закључак да се над Европом надвија „црвена опасност.“⁶²

Према томе, није ну чудо што је вођство партизанског покрета, али и четничког сматрало да је крај рата близу, па су пожурили да обезбиједу преузимање власти у своје руке, по цијену стравичног грађанског рата што се тиче КПЈ и партизанског покрета, и по цијену сарадње и са окупаторима, што се тиче четничког покрета.

Врховни штаб партизанског покрета и КПЈ, је нарочито погријешио у доношењу процјена и закључака. Они су процијенили да је антифашистички савез пред распадом, да се свијетска буржоазија уједињава против комунизма, и да се цијепа савез између западних демократија и СССР-а.⁶³ То је био сасвим погрешан закључак јер се савез СССР-а и западних савезника учврстио стварањем коалиције УН у Вашингтону јануара 1942. године.⁶⁴

Још један од фактора јесте и схватање политике „двје етапе“. Коминтерна ју је установила након напада Рајха на СССР 22. Јуна 1941. године када је издала наређење да је од тада главни циљ, антифашистичка борба, а не социјалистичка револуција, да мора доћи до стварања широког антифашистичког фронта и уједињења свих родољубивих и демократских снага у борби против фашизма. КПЈ јесте прилагодила своју политику томе, али се ипак потајно надала и сматрала је да је антифашистички савез само тактика СССР-а која је тренутна, и да се зна шта је у ствари главни циљ коме се тежи. Тако КПЈ одступа од генералне линије Коминтерне, ствара оружане одреде и нове органе власти (НОО-Народноослободилачке одборе) у оквиру НОБ-а. Тиме се КПЈ уобличава ван утицаја Коминтерне, али и показује да је њен главни циљ у рату, једино преузимање власти.⁶⁵ Свакако, не треба заборавити ни механичко преношење облика борби и превазиђених искустава који су карактеристични за

⁶² С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 9.

⁶³ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984, 239-240.

⁶⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 298.

⁶⁵ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 436.

грађански рат у Русији.⁶⁶ Као у много чему другом, југословенски комунисти су и у преласку на „другу етапу“, тражили узор и примјер у „првој земљи социјализма“. Користили су се Лењиновим „Априлским тезама“ у којима је он разрадио план о преласку на „другу етапу“, тј. о прерастању буржоаске револуције у социјалистичку у Русији 1917. године. Он каже да ће тај прелаз бити успјешан уколико пролетаријат за себе придобије сеоску сиротињу и одвоји је од сеоских богаташа. Даље каже да баш због тога није успјела ниједна револуција у XIX вијеку, јер није успјела поцијепати јединство сељаштва.⁶⁷

Зато ће тзв. кулаци бити на удару партизанског покрета током масовних ликвидација спровођених највише на простору Црне Горе и Херцеговине. Не треба заборавити и пораз НОП-а у Црној Гори и јачање четничког покрета. Вођство покрета сматра да се контрареволуционарне снаге уједињавају против њих, да четници сарађују са окупатором. Њима смета и та „политика чекања“ за коју се залаже четнички покрет који сматра да цијена отпора јесу мали резултати а велике жртве и покушај комуниста да се приграбе власти у тешким тренуцима за народ.⁶⁸

Директиве и наређења за прелазак на „другу етапу“

Као што је већ речено, након пораза партизанских снага у западној Србији, Врховни штаб се са преосталим борцима повлачи у Санџак. Ту је на састанку Политбироа у Дренови код Нове Вароши 7. Децембра 1941. године у кући Милоша Дивца, Тито због пораза, понудио своју оставку, међутим она је одбијена. Судаћи по директивним писмима која је ЦК КПЈ, односно Тито, упутио крајем 1941. и почетком 1942. године партијским руководством Србије, Црне Горе, Хрватске и Словеније, као и наређењима Врховног штаба НОПОЈ, види се да је на тој сједници оцијењено да је наступио повољан тренутак за претварање „империјалистичког рата“ у грађански класни рат ради обарања с' власти реакционарне буржоазије, као и за прерастање НОП

⁶⁶ Исто, 431.

⁶⁷ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ 2, 15.

⁶⁸ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 443.

у „другу етапу“ која мора дати сву власт у земљи пролетеријату и сиромашном сељаштву.⁶⁹

О састанку ЦК у Дренови, М. Ђилас каже: „Сложили смо се да је оружана борба противу окупатора прерасла у класни рат између радних слојева и буржоазије. До тог прерастања дошло је не само из наших унутрашњих односа него и услед међународних померања-контраофанзиве Црвене армије под Москвом, пасивности Британије према Хитлеру и затезања односа Запад-СССР...“⁷⁰

Какви су заправо били закључци на састанку Политбироа у Дренови, види се и из писма упућеном ПК КПЈ за Србију од 14. Децембра 1941. у коме се каже: „Налазимо се на прекретници у међународним политичким односима. Услед побједа Црвене Армије, на Источном фронту постало је читавом свијету јасно да је Хитлеров војнички и политички слом неминован и близак.“ Недуго затим се каже „да се у вези са том чињеницом показују све већи знаци да се реакционарне снаге империјалистичких земаља скупљају како би разоружале национално-ослободилачке покрете који ничу из народних дубина и покрећу незадрживе револуционарне енергије. Затим, да се „у последње вријеме примјећује све веће уједињење четничких фракција свих боја на платформи борбе против наше Партије.“ Затим се говори о активној сарадњи тих фракција са окупатором против партизанских одреда. „Да се на тај начин окупља један великосрпски центар који ће одиграти руководећу контрареволуционарну улогу без обзира на судбину њемачких и италијанских окупатора; да је тај реакционарни великосрпски центар опасан за све народе Југославије и упориште окупатора. И на самом крају се каже: „Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше партије у Србији.“ У писму се даље наводи да постоје сви објективни услови за потпуно уништење тих великосрпских снага, да треба разоружати све четничке одреде који коче борбу против окупатора, да треба окупљати око себе сеоску сиротињу и ослањати се на ситног и средњег сељака, ојачати политички рад у партизанским јединицама, прочистити их изнутра и учврстити.⁷¹

⁶⁹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 10.

⁷⁰ М. Ђилас, *нав. дело*, 144.

⁷¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, том 8, Београд; Загреб 1982, 10-16.

(Овдје бих споменуо, иако нису блиско повезани, тзв. „Мартовске преговоре“ из 1943. године који ипак говоре доста о томе, ко је за партизански покрет заиста био главни непријатељ у рату и шта је заправо био за њих примарни циљ.⁷²)

У писму које је упућено 22. Децембра 1941. г. Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санџак наилазимо на многе противријечне ставове ЦК, што је иначе карактеристика већине директивних писама из времена тзв. „лијевих скретања“. Као да се већ тада мислило на то, да се остави простора да би се за могуће проблеме и „грешке“ кривица могла свалити на извршиоце партијских директива и оне из покрајинских комитета а не сам ЦК на челу са Титом. Можда то и није био циљ, али двосмисленост у неким партијским документима заиста упућује на то.

Тако у поменутом писму за ПК Црну Гору, Боку и Санџак из 22. Децембра се прво замјера том Комитету што пада у нове ултра-лијеве грешке и што истиче да су „партизански одреди оружана сила Партије.“ А затим га у истом писму обавјештава да је претходног дана формирана Прва пролетерска бригада, као језгро будућих пролетерских јединица, које ће одлучујуће утицати на исход војних сукоба; да је застава те бригаде црвена са српом и чекићем, јер је она у ствари оружана сила Партије.⁷³

М. Ђилас каже, да су „погледи ЦК у Дренови о прерастању борбе противу окупатора у „класни“ грађански рат срочени не случајно на дан стварања Прве пролетерске бригаде“ (Рудо 21.12. 1941. г.).⁷⁴

Тито у писму упућеном Ђиласу, почетком фебруара 1942. године, изричито каже: „наше Бригаде као ударне снаге, у борби против пете колоне у првом реду а против окупатора у другом реду...“ Такође каже и да НОП очекују тешке борбе са великосрпским хегемонизмом, да треба подизати углед Партије и популарисати СССР

⁷² В. Дедијер објављује писмену забиљешку из 11. Марта 1943. у којој се између осталог наводи: „Горњи Вакуф, дне 11. Март 1943... 3. Команда НОВ Југославије сматра: а) Да у датој ситуацији нема разлога да немачка армија води ратне акције против НОВ Југославије а посебно обзиром на положај противника и интересе једне и друге стране. Стога би било у обостраним интересима ако би непријатељства била обустављена. У вези са тим, требала би немачка команда и ова делегација да измене своје предлоге о евентуалној зони и смеровима економских и других интереса. б) НОВ Југославије сматра четнике главним непријатељима.“⁷² Ако су истакнути партијски руководиоци из тог времена и могли да кажу да су „Мартовски преговори“ били само тактика и начин да покрет опстане у тешким тренуцима, онда сигурно то нису могли да кажу за дијелове писама упућеном ПК за Србију у коме се „борба против великосрпског центра“ назива „главном задаћом Партије.“

⁷³ J. V. Tito, *nav.delo*, 31-36.

⁷⁴ М. Ђилас, *nav.delo*, 147.

у народу, спречавати формирање било којих других оружаних формација осим партизанских.⁷⁵

У писму Тита ЦК КП Хрватске говори се о сукобу четника и партизана у Србији, али се не каже да су четници први напали партизана, него се обрушава на сарадњу четника са окупатором, па се чак иде толико далеко да се и избјегличка влада у Лондону оптужује за колаборацију. Ту се каже: „Ми имамо све документе у руци из којих се види да је Д.Михаиловић, с једне стране, имао сталне везе преко својих официрима са Недићем, а са друге стране преко своје еимисионе станице и двојице изасланика енглеске владе имао везу са Лондоном.“⁷⁶ У том тренутку Титу је важније истаћи да су му главни непријатељи Дража и избјегличка влада, јер су они сутрашњи најозбиљнији конкуренти за власту у земљи после ослобођења. У Херцеговини, у вријеме најекстремнијег вида тзв. лијевих скретања, партизани пјевају: „Партизани, спремите митраљезе да чекамо краља и Енглеze.“⁷⁷

У писму ЦК КП Словеније од првог јануара 1941. године, понављају се сличне ствари, да су побједи Црвене армије на Источном фронту „отвориле нову етапу у развоју политичких односа у свијету у духу оштрије класне диференцијације. „И оно што се посебно наглашава у свим писмима, и што је неизоставни дио свакога од њих, јесте: „Реакционарни великосрпски центар, око којег се окупљају све контрареволуционарне снаге у земљи главни је непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије и да је, следствено томе, борба против тог центра главни задатак Партије у новој етапи оружане борбе.“⁷⁸

Веома је важно споменути и састанак дијела чланова Политбироа ЦК КПЈ и активиста партије Источне Босне 7. и 8. јануара 1942. године у селу Иванчићима код Олова, гдје је учествовала и група комуниста из Херцеговине, на коју су одлуке овог савјетовања вјероватно много утицале, у повлачењу будућих потеза. Ставови савјетовања нису сачувани у писменој форми осим из сачуваних теза за реферат или скицу једног од делегата ЦК КПЈ у Иванчићима (вјероватно је ријеч о Едварду Кардељу). Ту се истиче да је 1942. година преломна, да ће Њемачка пасти, „да је питање ко ће кога, четници нас или ми њих, и да треба избацити класно обојене НОБ

⁷⁵ *Zbornik NOR-a*, том II, knj. 2, Beograd 1954, dok. br. 157.

⁷⁶ J. B. Tito, *nav.delo*, 66-83.

⁷⁷ B. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 459.

⁷⁸ *Zbornik NOR-a*, том II, knj. 2, dok. br. 83.

пароле“. Даље се каже: „Пред нас се поставља да разбијемо у Босни великосрпски центар, што значи да ћемо уништити главног непријатеља који би већ сутра окупљао сву југословенску реакцију.“ Као најважнији задатак намеће се одстрањивање „кулачких елемената“ из војске и позадине(НОО-а), форсирање сиромашних сељака и уопште пролетаријата на линији савеза са средњацима.⁷⁹

Касније је Кардељ говорио другачије: „То показује колико су неоправдане тврдње да је саветовање у Иванчићима подстакло секташтво у Херцеговини и неким другим крајевима земље. Догодило се управо обрнуто. Саветовање је више или мање докрајчило ту секташку праксу која је долазила до изражаја пре саветовања и за коју су неки тражили потврду на саветовању. Саветовање не само да није дало потврду за ту праксу, него је наложило партијским кадровима да морају да је напусте.“⁸⁰

Међутим, тог тзв“секташтва“, конкретно у Херцеговини, није било прије овога савјетовања, него непосредно после њега. Након савјетовања у Иванчићима „црвени терор“ је ескалирао. У овим Кардељевим ријечима види се тенденција која је била карактеристична за послератну комунистичку историографију, признати „лијеве грешке“ али кривицу за њих свалити на локална партијска руководства. У овом случају у Херцеговини и Црној Гори. Кардељеве ријечи не оповргавају само догађаји у Херцеговини који су услиједили после Иванчића, него и директиве и наређења које су стизале директно од Тита и Врховног штаба и ЦК КПЈ.

Још 21. Децембра 1941. године у наређењу Штабу Црногорско-санџачког НОП одреда изричито се каже: „ Све четнике и крилашке снаге на територији одреда треба ликвидирати и спријечити сваки њихов утицај. „ Истог дана наређено је Главном штабу НОП одреда за Санџак да ликвидира четничку групу у Бањи код Прибоја и очисти подручје Златара од „четничких банди.“ Због неуспјеха те акције Тито окривљује политичког комесара Шумадијског батаљона В. Дедијера, смјењује га са дужности, и назива га „гангстером“ и показује како ће свако колебање и неодлучност у борби против четника бити кажњени.⁸¹

У наређењу Главном штабу НОП одреда за Србију из 8. Јануара 1942. г. се каже: „Чишћење терена од четника и сузбијање њихове пропаганде као и ликвидације

⁷⁹ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 452-454.

⁸⁰ С. Скоко, *Крваво коло Херцеговачко*, књ. 2, 16-17.

⁸¹ Ј. В. Tito, *nav.delo*, 24-29, 37-38.

петоколонаша, шпијуна и свих оних који разбијају народноослободилачку борбу.“ Такође се посебно наглашава под тачком б. да „сва покретна добра свих лица треба заплијенити у корист народноослободилачке борбе.“⁸²

Занимљиво је и наређење „Политичком комесару Прве пролетерске бригаде, политичким комесарима батаљона пролетерске бригаде“, у коме се каже да треба политички образовати све партијце и онда да они те идеје преносе даље у народ. Шаље им се материјал и теме које би требало „прорадити у ћелијама, четама и народу“, неке од њих су: „ О стварању Југославије, Версајски мир, суштина великосрпске политике, Други империјалистички рат, 1905 и 1907 година, спољна политика СССР-а“. итд⁸³

Занимљиво је то да се нигдје не помиње тема попут нацизма, фашизма, окупатора или суштина великохрватске политике, или злочини над Србима у НДХ итд. Изгледа да то за КПЈ у том тренутку, није било битно.

Када Тито упућује наређење Штабу Калиновачког НОП одреда 8. Јануара 1942. тада каже да је главни задатак „чишћење тог сектора од пљачкашких четничких банди и да не забораве „да су то главне акције и правац дејства.“ Недуго затим, им се наређује да не покрећу акције у правцу Борча (злогласно усташко упориште у Херцеговини) одакле су усташе покретале скоро све злочиначке походе на Србе, „све док се предео Фоча-Горажде не очисти од четника.“⁸⁴

Десетог јануара Тито замјера словеначким комунистима што „убијају само денунцијанте (доушнике, потказиваче) и сличне елементе ,а мање петоколонаше“ и што својом акцијом не теже „изолацији кулачких и других елемената од основних радних маса“. Затим се каже: „То треба да буде црвена нит вашег организационог рада.“⁸⁵

Почетком фебруара 1942. године (скоро мјесец дана после савјетовања у Иванчићима), Тито шаље наређење Оперативном штабу НОП одреда за Херцеговину: „ По сваку цијену морате ликвидирати све четничке банде на вашем подручју... Сем тога, ситуација је повољна за њихову ликвидацију. Четничке банде су наши велики непријатељи и њиховој ликвидацији од сада морате посветити велику пажњу.“ И још се

⁸² Исто, 86, 90.

⁸³ Исто, 112-114.

⁸⁴ Исто, 98-100.

⁸⁵ *Zbornik NOR-a*, том VI, knj. 2, Beograd 1953, dok. br. 5.

каже: „Ликвидирани и све шпијуне, петоколонаше и разбијаче народне борбе а њихову имовину конфисковати у корист НОП-а.“⁸⁶

Да је Ј. Б. Тито био лично одговоран, јер је стајао на челу КПЈ и Врховног штаба партизанских одреда, за масовне ликвидације, недужних али и оних који то можда нису били, говоре и његова два наређења.

Прво из 14. Фебруара 1942. г. упућено Штабу Црногорско-санџачког НОП одреда, у коме се каже: „ Морате обавезно стријељати све оне који су потпомагали четнике и били наклоњени њима. Исто тако расчистите са лабавим и колебљивим елементима. При свему томе морате бити потпуно енергични и без сваког милосрђа; Стријељајте масу оних који су били прешли из партизана на страну четника. Послије овог стријељања они који остану неће више помислити да тако нешто направе... Поред овог, обавезно морате спровести мобилизацију људства у бјелопољском срезу. Оне који се не би јавили стријељати... Упамтите да је сада за нас важније убити и растјерати четнике него Талијане.“⁸⁷

У другом наређењу из 10. Марта 1942. г. упућеном Главном штабу НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак се између осталог каже: „ Ликвидацији четничких банди и пете колоне морате посветити сву пажњу. Против четничких банди у Васојевићима морате мобилисати што више људства. Када то четничко упориште ликвидирате, све ће остало ићи лакше... Ви морате прибјећи репресалијама против четника. Морате палити извјесне куће окорјелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања конфисковати.“⁸⁸

Сва ова наређења, директиве и писма, недвосмислено показују да „лијеве грешке“, како је после Другог свијетског рата називан „црвени терор“ комуниста током јесени и зиме 1941-1942, да оне нису продукт неких локалних партијских руководилаца, који су се осилили и одвојили од Партије, него да је то била званична политичка платформа вођства комунистичког покрета у Југославији на челу са Титом. Како је написао проф. Бранко Петрановић: „Главни скретац у „лево“ био је Ј. Б. Тито, о чему говоре и његове иницијативе 1941-1942 године, и 1943.“⁸⁹

⁸⁶ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 19.

⁸⁷ Исто, 20.

⁸⁸ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 463.

⁸⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 307.

Иако су ова наређења као што смо видјели упућивана из самог врха партизанског покрета и у Хрватску, Словенију и Србију, само ће на територији Црне Горе и Херцеговине изазвати масовне ликвидације идеолошких неистомишљеника али и „могућих сутрашњих непријатеља“. Али и оних потпуно недужних попут старца, жена, малолетника итд. Зашто се то догодило само у Херцеговини и Црној Гори, тешко је рећи. В. Дедијер то објашњава различитим менталитетима људи, из различитих поднебља и позива се на Јована Цвијића и његово дјело „Балканско полуострво“, и каже: „Менталитету виолентних динарских типова сасвим је одговарала линија Партије: Они знају све, сматрају да их је природа надарила способношћу, и непогрешиви су.“⁹⁰

V „Лијева скретања“ у Црној Гори

Веома рано, још у првим данима устанка у Црној Гори примјећују се извјесна „скретања“ од усвојене линије народноослободилачке борбе и тај устанак у себи „носи клице“ класних сукоба.⁹¹ Што значи, и много прије него ли је ЦК КПЈ одлучио да се пређе на „другу етапу“ борбе и револуције. Као што је већ споменуто у неком од претходних поглавља, у Црној Гори, међу тамошњим партијским руководиоцима, појавио се термин „антифашистичка револуција“, што је аутоматски значило „скретање“ од усвојене званичне платформе НОФ-а.⁹²

⁹⁰ V. Dedijer, *nav.delo*, 126.

⁹¹ B. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 428.

⁹² Ђ. Вујовић, *nav.delo*, 110.

В. Дедијер о томе пише на овакав начин: „Истовремено је Ђилас у Црној Гори промовисао право партизанских јединица да могу стрељати свакога ко сарађује са Италијанима. У јавним публикацијама црногорских партизана објављена су имена погубљених особа, а на крају ових докумената стоје речи „наставиће се.“⁹³

Ђ. Вујовић о дешавањима у том периоду пише на следећи начин: „Ђилас и Покрајински комитет су стрпљив политички рад замјењивали употребом физичке силе...Главни протагонист ригорозних, што значи неоправданих кажњавања људи путем ликвидација био је Ђилас који је такав свој став знао понекад да потврди и личним примјером.“(Аутор помиње да је Ђилас лично убио неког Влаховића заробљеног октобра 1941. г.)⁹⁴

М. Ђилас о томе пише у свом дјелу „Революционарни рат“, али каже следеће: „И тада се, а поготову после, увиђају претераности-оне које су „нанеле штету“ покрету. Али ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника па и пријатеља и братственика...“⁹⁵ Очигледно је, шта је Ђилас желио да каже овиме. Убивства не помиње директно, али сигурно да хоће да каже да их је било.

Да су се црногорски комунисти спремали за груб обрачун са свима који нису припадали њиховом покрету, и који нису били привржени њиховој идеји, и много прије него што ће то од њих захтијевати и сам врх Партије, свједоче и документа из тог времена. У „Позиву Цетињског војног комитета од 11. Августа 1941. за настављање борбе против окупаторе и домаћих издајника“ каже се између осталог и то да је: „Формиран при Војном комитету пријеки народни суд, који ће без милости стријељати све шпијуне и петоколонаше, који воде борбу против националног ослобођења.“⁹⁶

Како наводи Ђ. Вујовић: „Од друге половине августа када је убијена прва личност до средине децембра 1941. године у Црној Гори убијено је 117 лица према евиденцији партизанске штампе која је поименично регистровала. У вези са тим, Вујовић још наводи и свједочење Радомира Коматине: „... Колико је убијено људи, то је

⁹³ V. Dedijer, *nav.delo*, 176.

⁹⁴ Ђ. Вујовић, *nav.delo*, 110-111.

⁹⁵ М. Ђилас, *nav. delo*, 102.

⁹⁶ *Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, Београд 1950, стр. 32.

било мјерило ваљаности партијске организације. Ако си по њиховом мишљењу мало убио, био си опортуниста, кукавица итд.⁹⁷

Иако је крајем октобра 1941. године, Тито одлучио да делегат ЦК КПЈ Милован Ђилас, напусти Црну Гору, како пише Дедијер због „многих левих и десних грешака“, одакле Ђилас одлази у Ужице, али „Тито није отворио званичну истрагу јер су“ како каже Дедијер, „у међувремену лојалисти предвођени Д. Михаиловићем напали град.“⁹⁸ Можда је тако и било, али је веома занимљиво то да ни тада, а нарочито не касније када је ескалација „црвеног терора“ достигла максимум, никад није отворена истрага о разним неоправданим и паушалним ликвидацијама. И никада за то, ни у Црној Гори, ни у Херцеговини, од људи који су били одговорни, није био оштрије кажњен нити му је суђено. Ђилас је напустио Црну Гору крајем октобра 1941. а замијенио га је Иван Милутиновић, али са истом праксом се наставило. Бар тако свједоче документа из тог времена.

У наредби штаба Зетског НОП одреда из 1. Новембра 1941. године, о ликвидацијама се каже: „Проширити убиства шпијуна и петоколонаша. То чинити јавно и убијати их гдје се сретну. Ту не треба директиве, ако је познато да је неко петоколонаш.“⁹⁹

У наређењу Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 2. Новембра 1941. штабу Ловћенског НОП одреда... Каже се, између осталог: „Из вашег извјештаја још једном се потврђује да сте били колебљиви у односу на ликвидацију шпијуна, петоколонаша и разбијача народног јединства, те вам се то данас свети. Зато приступите одмах најенергичнијој ликвидацији шпијуна, петоколонаша, разбијача народног јединства... Питање борбе против пете колоне данас се мора поставити шире, узимајући у обзир да се налазимо у фази припрема коначног ослобођења од фашизма.“¹⁰⁰ Јасно је сасвим да су црногорски партизани пожурили, прије ионако пребрзог преласка ЦК КПЈ на „другу етапу“, да крену у борбу за власт. Барем касније нису морали да се привикавају на нове услове рада, јер су већ били припремљени.

„Са ликвидацијама петоколонаша и шпијуна наставити и даље. Не задржавати се на ликвидацији једног или више, не правити предах. Него ту губу стално тријевити

⁹⁷ Ђ. Вујовић, *Нав. дело*, 111-112.

⁹⁸ V. Dedijer, *nav. дело*, 176.

⁹⁹ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 111.

¹⁰⁰ *Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, стр. 107.

из народне торине... „ Каже се у наређењу Окружног комитета Подгорице из новембра 1941. године.¹⁰¹

На савјетовању команданата и политичких комесара штабова одреда из Црне Горе и Боке из 15. Новембра 1941. између осталог, каже се: „Политички извјештај: стање задовољавајуће... Не осјећа се активност других политичких група. Рад пете колоне сузбија се успјешно. Чишћење шпијуна и петоколонаша спроводи се систематски. У том погледу постоји код извјесних партизанских јединици колебање и неодлучност...“¹⁰² Очигледно да је било и оних разумних и трезвенијих који су се противили убиствима својих „сународника, пријатеља и братственика.“

У вези са тим на истом савјетовању је донесен и следећи закључак: „ Најстроже се осуђује колебљиви и неодлучан став у односу на шпијуне и пету колону. Борбу против пете колоне треба оштро поставити и прићи одлучним кораком на потпуно чишћење свих петоколонаша и шпијуна.“¹⁰³

О званичном пресласку на „другу етапу“ у Црној Гори су упознати преко писма, већ помињаног из 22.12.1941., ЦК КПЈ Покрајинском комитету за Црну Гору. Али и преко Баја Секулића и Пека Дапчевића који су у децембру 1941. били у Врховном штабу. Схватање о „другој етапи“, међутим у Црној Гори није било непознато. Оно је само носило друго име: „Антифашистичка револуција.“ И сада је то схватање само још више учвршћено и још више радикализовано. Курсом на „другу етапу“ подстакнут је грађански рат у Црној Гори, који добија доминантан карактер. Сва партијска и војна руководства и читава партијска организација били су под преокупацијом борбе против пете колоне. „Пета колона највећи непријатељ-окупатор другостепени противник“ била је свакодневна девиза. У „Народној борби“ од фебруара 1942. националисти се, умјесто за сарадњу са окупатором, оптужују зато што воде борбу за рестаурацију старе власти. „Они хоће мир данас, да би сјутра могли поново да узму власт у своје кржаве руке.“¹⁰⁴

Потпуно се заборавља на фашизам и борбу против њега. Истиче се да су у Црној Гори „петоколонаша“ у рату са Црвеном армијом и да ће их она казнити. Међу партијским чланством говорило се како ће се ускоро промијенити став према

¹⁰¹ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 111.

¹⁰² *Зборник НОР-а*, том III, књ. 1, стр. 148.

¹⁰³ *Исто*, 148.

¹⁰⁴ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 133-134.

Енглеској. Отворено се иступа против монархије, избјегличке владе, нападају се црква и свештена лица.¹⁰⁵

У Црној Гори такође се конфискују црквена и задужбинска имања и стављају се под управу НОО-а. Тиме се према мишљењу комуниста, долази до материјалних прихода али се и кажњава непријатељ НОБ-е, као што се и наговјештава промјена у друштвено-економској структури земље.¹⁰⁶

У складу са директивама из Врховног штаба, пале се куће. Тако су партизани спалили многа села по Црној Гори, као што су: Загарач, Озринићи, Поља Колашинска, односно велики број кућа у овим селима а појединачно и другдје.¹⁰⁷ М. Ђилас о томе пише овако: „Све нас је и пре тога, мучило изговарање сељака да прелазе у четнике због тога што се боје паљевине својих домова и других репресалија... Ако сељаци буду знали да ћемо и ми палити куће уколико прилазе окупатору-они ће се предомислити... Такво резонување је и мени изгледало логичним, мада га нисам одважно прихватио.“¹⁰⁸

Сматрали су у Црној Гори, да ће ликвидацијама „петоколониша“ дати подстрек масама да приђу НОБ-и. Међутим, ликвидирани су и они стварни и измишљени али и потенцијални-„сутрашњи“ непријатељи, они који су криви само својим социјалним или службеним положајем у бившој држави и тиме су означили себе као могуће „сутрашње непријатеље“.¹⁰⁹ Ликвидирани су угледнији сељаци-тзв. кулаци, солунски добровољци, људи са по 80 година старости, који никако нису могли бити „сутрашњи непријатељи“. Како је то ишло, објашњава В. Дедијер у свом Дневнику: „Кулаке ми ликвидирамо, али не као кулаке, већ као петоколониша-физички и политички. Данашња борба је по форми НОБ- а у суштини класна.“¹¹⁰

Људи су убијани не само због издаје или саботирања борбе, већ и на основу простог сумњичења да је неко класни непријатељ. У срединама са јаким племенско-братственичким осјећањима, каква је Црна Гора, убиства за често недоказана дјела, изазвала су да се ове средине окрећу од народноослободилачке борбе.¹¹¹

¹⁰⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 308.

¹⁰⁶ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 460.

¹⁰⁷ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 134.

¹⁰⁸ М. Ђилас, *нав. дело*, 170.

¹⁰⁹ Ђ. Вујовић, *Нав. дело*, 136.

¹¹⁰ В. Дедијер, *Дневник, књига прва*, Београд; Сарајево 1970, 100.

¹¹¹ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 431-432.

Комунистички терор и злочини досегли су свој максимум почетком 1942. године. Покрајински комитет је тражио убрзавање темпа и броја ликвидација. У циљу њихове популаризације „Саопштење“ орган Главног штаба објављивао је имена ликвидираних особа са додатком на крају списка-„наставиће се“. Са тим се престало 10. марта 1942.¹¹²

Свакако, један од најмасовнијих и најпознатијих злочина из овог периода у Црној Гори, јесте злогласно „Пасје гробље“ у Колашину. Партизани су након уласка у Колашин 5. Јануара 1942. године, поубијали много људи под изговором да су петоколонаша, шпијуни, сарадници окупатора, чији се тачан број ни не зна. Та убијања су вршена под геслом „истраге потурица“ односно у знаку „нове Бадње вечери“ која ће донијети ослобођење од „савремених потурица.“¹¹³

О злочинима у Колашину и другим мјестима, М. Ђилас који је враћен у Црну Гору у марту 1942, пише: „Већ ту те вечери, почели су да ми прилазе сељаци и нижи партијци и жале се на претерана суманута стрељања. У ноћи пре мог доласа убијен је кроз прозор Лазар Томовић председник Пољске општине и то док је партизански интендант разговарао са њим о реквизицији. И интендант ми се жалио: '... Да Лазар није био крив сем својом прошлошћу, својом неодушевљеношћу партизанима, и партизанском влашћу.' Пар дана пре убиства Лазара, убијен је такође у Пољима Секула Бошковић, стар преко 80 година: њега су непомичног извукли из постеље, убили и бацили у Тару. Секула је рођени брат Лазара Бошковића вође месног устанка из 1876. године а стриц Бошка Лазаревог, гласитог старешине из ратова 1912-1918 године. Шта је могао скривити овај старац из већ митске прошлости у неочекиваној непредвидљивој стварности?“¹¹⁴

Ваљаних оптужни и суђења скоро да није ни било. А и када их је било, оптужбе су биле кратке, недовољно образложене и понављано је исто у круг: „вршио шпијунажу у корист непријатеља“, „шпијун и петколонаш“ итд. Да су страдале и читаве породице јер је један њен члан био етикетиран као петоколонаш, била је врло уобичајена ситуација: „Дође патрола егзекутора да убије оца, а убије и оца и сина или дође да убије домаћина куће а убије и његову супругу итд. Било је правих погрома над читавим породицама. У Бјелопавлићима, недалеко од Ждребаоника, партизани су побили сву

¹¹² Ђ. Вујовић, *Нав. дело*, 136-137.

¹¹³ *Исто*, 137.

¹¹⁴ М. Ђилас, *нав. дело*, 191.

одраслу чељад Ђура Јововића: старог Ђура, његова три сина, и двије снахе. У Мартинићима је побијена читава породица Жарић, осим петнеаестогодишњег дјечака на кога су се смилovali и још једног мушког члана који је био у партизанима у том тренутку. Досегао је до чина пуковника.¹¹⁵

Да није биран метод и начин ликвидација, говори и примјер санитетског генерала у пензији, Мила Иличковића и његове жене поријеклом рускиње који су убијени на превару, јер је генерал позван у штаб батаљона „Јован Томашевић“ да буде доктор. После његовог убиства дошло је до свађе партизанских чета партизанских чета у Црмници и Грађанима коме припадају личне ствари са мртвог генерала и његове жене. (Опширније о том догађају и о биографији генерала Иличковића може се наћи у публикацији *Пакао или комунизам у Црној Гори.*)¹¹⁶

Да су због једног човјека или више њих, стријељане читаве породице или братства, говори и примјер, када је због наводне оптужбе да је четничка завјереничка група у Шавничком срезу на челу са Митром Карацићем спремала ликвидацију Моше Пијаде и чланова Дурмиторског одреда. Никома ко је знао за завјеру није опроштено. „Сви су платили главом и коловође и они који то нису били.“¹¹⁷ О том догађају пише и М. Ђилас: „Али и да сам могао стићи свуда, поред и мимо мене дејствовали су и други моћници. Првог априла, стрељано је наједном преко 30 завереника у Шавнику, међу којима велики, ако не и највећи број дробњачког братства Карацића-оног истог из кога потиче реформатор српског језика Вук Карацић; ако се добро сећам, стрељано је у два наврата 27 Карацића.“¹¹⁸

Да су ликвидације постале права пошаст, која није бирала жртве, говоре и многобројни примјери које су износили чланове народноослободилачке борбе на скупу „О лијевим грешкама у Црној Гори“ априла 1965. године у организацији комисије за историју Савеза комуниста Црне Горе. Вукалица Милутиновић, износећи податке о два случаја у Пиперима, рекао је: „Ми смо у Пиперима 1942. стријељали мајку једнога који је био наш комесар батаљона, а које је имала преко 60 година. Убили смо такође и

¹¹⁵ Ђ. Вујовић, *Нав. дело*, 137-138.

¹¹⁶ *Пакао или комунизам у Црној Гори*, Титоград 1991, св. 1, стр. 16.

¹¹⁷ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 138.

¹¹⁸ М. Ђилас, *нав. дело*, 179-180.

сестру једнога која није била ништа ни крива ни дужна.“ На том скупу, свједоци су причали о убиствима недужних сељака, учитеља итд.¹¹⁹

Висок степен идеолошке индоктринације и заслијепљености идејом код комуниста, доводио је до тога да су у ликвидацијама и суђењима окривљенима учествовали и најближи сродници истих. В. Дедијер наводи један такав примјер: „У мом Дневнику, у недељу 17. Маја 1942. године забележио сам један случај који се догодио у црногорском селу Недајно (Пива). На састанку омладинске организације одлучено је да се један богати сељак стреља. Међу члановима суда био је и његов син, око 18 година стар. Када смо упитали да ли је тај сељак учествовао у нашем политичком раду, одговор је био да, јесте. Да ли је давао храну партизанима? Јесте. Да ли је био непријатељ? Није. Када смо упитали зашто је стрељан, његов рођени син је одговорио: "Он је кулак и убили смо га као потенцијалног непријатеља друге фазе."¹²⁰ Међутим, у истом поменутом Дневнику, Дедијер је записао између осталог, и једну веома интересантну реченицу коју је изговорио Јосип Броз: „Понедељак, 2 . Март, Фоча- ... Стари је затим говорио: 'Ми ћемо пуцати и на рођеног оца-ако иде против народа.'¹²¹ Према томе, не треба да зачуди што су те ријечи њиховог Врховног команданта, појединци из партизанског покрета, претворили из теорије у праксу.

Да „револуција једе своју дјецу“ потврдило се и у периоду „лијевих скретања“. Немало пута, жртве су били и припадници партизанског покрета. Разлози су били бројни: Због дезертерства, или „колебања и неодлучности у борби са петом колоном“ итд. Али било је и ликвидација из потпуно бизарних разлога. Да је „црвени терор“ био достигао крајње границе, говори и примјер двојице партизана: Радомира Јованчевића из Берана и Миодрага-Меда Ђуфалића из Андријевице које су заробили четници, у затвору у Колашину фебруара 1942 године. Када је требало да буду стријељани, побјегли су из затвора и дошли у тада партизански Мојковац. Али, ту их је сачекало чудо. Суђено им је јер су окаљаи част партизана и јер су заробљени од стране четника. Стријељани су уз повике: „Живјела КПЈ!“ „Живио СССР!“¹²²

Начини убијања били су стравични и супротни „етичким принципима црногорског човјека“. Све је то доводило да се сељаци окрећи од НОП-а чак и неке

¹¹⁹ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 139.

¹²⁰ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 55-56.

¹²¹ В. Дедијер, *Дневник, књ. I*, 112.

¹²² Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 140.

његове наприврженије присталице. Приликом разговора са његовом тетком, М. Ђилас ју је упитао „ко је гори, партизани или четници“, а она му је одговорила: „Па ви се борите за праведнију ствар, али сте опаки и крвави без лијека...“¹²³

Четници су свакако у Црној Гори користили све ово против партизана, јер су им они сами дали материјал за то. Комунисти су добили жиг анационалног тијела, некога ко жели да уништи све српско што вриједи у Црној Гори. Добили су етикету некога ко је напунио јаме највиђенијим Црногорцима, без пресуда. Добили су надимак „јамари“ или „убице“.¹²⁴

У то вријеме почео је и да излази лист *Пакао или комунизам у Црној Гори* у склопу „Гласа Црногорца“. Ту су објављивана имена и спискови убијених, као и стравични призори ексхумације тијела убијених, коју су вршили четници, а ти догађаји су забиљежени на фотографијама које су објављиване у овом листу. Лист је писао између осталог и следеће: „Да им није био циљ народно ослобођење, већ комунистичка револуција, чије навођење су сматрали да је најлакше спровести под окупацијом, види се из чињенице да су они све праве патриоте, националисте и остале поштене људе у народу прогласили петоклонашима, шпијунима и издајницима, да би праве народне вође компромитовали и ликвидирали.“¹²⁵

Иако је ова публикација кориштена као пропагандно средство против партизанског покрета у Црној Гори, описи појединачних убистава, начини на који су жртве убијане, као и фотографије унакажених тијела, представљају призоре који тјерају свакога да се запита: Како је људска рука могла да уради такво нешто? И због чега?

Као прву жртву партизанског терора у Црној Гори, ова публикација наводи Гавра Д. Лакића, који је убијен 19. Августа 1941. у шуми Маљату.¹²⁶ А као једну од најмлађих жртава, публикација наводи Терзић Крстињу, дијете старо 2 године.¹²⁷

¹²³ М. Ђилас, *nav. delo*, 192.

¹²⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 309.

¹²⁵ *Пакао или комунизам у Црној Гори*, св.1, стр.32.

¹²⁶ *Исто*, стр. 13.

¹²⁷ *Исто*, св. 5, стр. 18.

Ко је одговоран за „скретања“ у Црној Гори?

У Црној Гори нико није оштрије кажњен за тз. „скретања“, јер су она са једне стране, наступила у оквиру опште оријентације КПЈ, а са друге стране њихови носиоци су „најдоследнији комунисти.“

Ипак, видјели смо да је у Црној Гори, и прије званичног промовисања преласка на „другу етапу“ почетком децембра 1941. године, било ликвидација које су почивале на истим принципима и када се званично прешло на „другу етапу“. Многи за то окривљују Милована Ђиласа због увођења новог термина за борбу коју су водили комунисти у Црној Гори: „Антифашистичка револуција.“ Међутим, он је смијењен крајем октобра 1941. године и није био физички присутан за вријеме највеће провале класног екстремизма. Али, В. Дедијер га окривљује за много тога: „На пример, он је на планини Пиви из чистог мира убио једног чобанина, а кад га је Тито питао зашто га је убио, одговорио је да је четник. Међутим, тај младић није био четник, па су његови рођаци у знак освете исте ноћи између 1. и 2. Јуна, отворили ватру на колону Врховног штаба.“¹²⁸ Дедијер наводи и једно Ђиласово писмо, упућено свештенику Бошку Поповићу, наклоњеном партизанском покрету: „Драги прото... Још једна крупна грешка коју су наши учинили, јесте претјерано стрељање. Наиме, не би се могло рећи да нијесу убијани они који су криви него да нијесу разобличени пред масама и да су убијани ситни кривци који нијесу под правилним радом, морали бити тако строго кажњени... Морам још да нагласим да нијесам никад био благ према непријатељу. Ја сам можда више него ико донио смртних пресуда, тако ми је борбом пала улога. Али ми је савјест мирна...“¹²⁹

Дедијер још додаје: „У Црној Гори у зиму и пролеће 1942. године, када су били заоштрени односи услед продубљивања сукоба са четницима Д.Михаиловића, партизанска реторзија је узела маха. Њу су изводили мање-више сви партизански руководиоци, изузев Вељка Мићуновића у Катунској нахији, а најоштрији је морам

¹²⁸ V. Dedijer, *Milovan Đilas veliki buntovnik*, 267.

¹²⁹ Исто, 275.

рећи био, Милован Ђилас.¹³⁰ Пишући о Ђиласовим грешкама, Дедијер наводи и свједочанство Воја Ковачевића члана партијског и војног руководства који између осталог каже: „Ђилас је једне ноћи на седници ПК (Гдје је био и В. Ковачевић) устао против ставова Ивана Милутовића да се не сме да врши стрељање људи који нису са нама, него само оних личности које су окрвавиле руке разним злочинима. Тада је Ђилас узвикнуо: 'Није ово социјалдемократија, него револуција.' Онда је подвикнуо буновно Митру Бакићу, био је 1 сат после поноћи: 'Дужи се и иди да палиш Катунску нахију.' Ковачевић прича и о догађају у Грахову, када је осуђен на смрт Новица Ковачевић, 'доста угледан човек у народу, који је пре рата бранио комунисте... Све је ишло по закону, али када смо донели смртну пресуду, ми смо је послали ПК-у са предлогом да они виде да ли смо ми правилну одлуку донели. Међутим из ПК нам је одговорено, не сећам се да ли је било писмо Ђиласово или Пеково, у коме се каже, како се уопште усуђујемо да питамо ПК да ли треба пресуду извршити или не. Ми смо ове људе после побили.'"(Новицу и још седам људи)¹³¹

Ђилас о времену класних заштравања пише следеће: „У наглим и бурним преокретима који су заређали по мом одласку из Црне Горе, Милутовићу су, таквом какав је био, измицали из руку и људи и догађаји. Терор у Црној Гори, а поготову онај још жешћи у Херцеговини, одвијао се претежно из самовлашћа локалних функционера, а и схематских резоновања. Милутовић није толико одговоран на ономе што је учинио, колико у ономе што није: требало је у одлучност унети ред, а у кажњавање живе услове. Да, требало је.“¹³²

Тешко је ипак причати о неком „самовлашћу локалних функционера“, јер је КПЈ организација таква каква је била, централизована, догматска и стаљинистичког типа, у којој је основни принцип био: беспоговорно извршавање директива које су долазиле од старијих руководства. Гдје је свако различито мишљење сматрано опортунизмом, кукавичлуком итд.¹³³ Комунисти нису смјели да имају лична схватања, него само линију Партије и одлучност да је што правилније схвате.

Ђилас о свом повратку у Црну Гору, пише следеће: „Ја сам по приспећу у Црну Гору већ 27. Марта, известио Врховни штаб да се врше необразована, неправедна

¹³⁰ Исто, 268.

¹³¹ Исто, 271.

¹³² М. Ђилас, *нав. дело*, 112.

¹³³ Ђ. Вујовић, *нав. дело*, 141.

стрељања... И ЦК је указао на то- на основу мојих извештаја- у писму од 12. Априла 1942. године упућеном црногорским комунистима. Добрим делом на моју иницијативу су обустављена стрељања...“¹³⁴ Недуго затим каже: „... О свему томе ми је причао Павле Пекић. Пекић је истицио да је „чича Јанко“ (ратни псеудоним М. Пијаде) инсистирао на тако темељитом чишћењу.. Није Пијаде био „кроволок“ мимо других- „крволочне“ су биле идеје, крволочни су били односи и утеривање живота у догматске „класне“ или „националне“ циљеве.“¹³⁵

Као разлог за овакво наступање партизанског покрета у Црној Гори, може се навести много узрока: На првом мјесту свакако подстрек из Врховног штаба кроз директива и наређења, затим борба за власт у којој се не бирају средства, велики комунистички набој, догматска схватања и друго. Али можда се ипак може рећи, да су пресудна била прва два наведена узрока.

¹³⁴ М. Џилас, *нав. дело*, 179.

¹³⁵ *Исто*, 190.

VI „Лијева скретања“ у Херцеговини

За разлику од Црне Горе, српски народ у Херцеговини је током 1941. године преживио стравичне и масовне злочине од стране усташких власти, што је, како смо видјели у једном од претходних поглавља, приморало тамошње Србе да се подигну на устанак и спасу себе од потпуног истребљења.

Када је дошло до подјеле и диференцијације на два покрета: четнички и партизански, Херцеговци су дуго одбијали да започну братоубилачки рат. Тако се на савјетовању војно-политичког руководства партизанског покрета у Херцеговини, одржаном 4. јануара 1942. у Ластви код Требиња, каже да је ситуација у неким крајевима источне Херцеговине изузетно лоша због либералног односа мјесних партизанских чета и батаљона према четништву.¹³⁶

Проф. Бранко Петрановић прелажење КПЈ на вишу фазу револуционарне борбе, објашњава на следећи начин: „Социјална структура народноослободилачког покрета и друштва уопште у крајевима где су се налазила устаничка жаришта, у којој преовлађује сељаштво, није могла нити је била спремна да поднесе нагле прелазе од форми ослободилачке борбе на класни сукоб, мада на другој страни та класна заоштравања одређује хтење да се поврати самопоуздање и потисне дефетистичко расположење... Политичка диференцијација у устаничким крајевима с верски и национално мешовитим становништвом, није још била завршена ни поводом прихватања народноослободилачке борбе, а камо ли класног обрачуна.“¹³⁷

Занимљиво је како В. Дедијер у свом дневнику пише, током боравка Врховног штаба у Фочи: „Ово је економски најзаосталији крај Босне. Политички раније овде нисмо ништа радили. То је толико заостао крај- да је овде царовала Јенеса (Југословенска национална странка) и 1938. када је била у опозицији. Зато морамо огромно политички радити међу сељацима овога краја.“¹³⁸

¹³⁶ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 71.

¹³⁷ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 430-431.

¹³⁸ В. Дедијер, *Дневник*, књ. 1, 90.

Изгледа да је било потребно „преваспитати“ у политичком смислу Херцеговце и Херцеговину, који су одувјек били традиционално привржени српском националном покрету у ма којој форми он био.

Међутим, како је Црна Гора у зиму 1941. на 1942. годину, била захваћена таласом „црвеног терора“ и класних сукоба, стравичним ратом у рату, добрим и великим дијелом подстакнутим директивама која су стизала из Врховног штаба партизанског покрета, ускоро ће се он проширити и на Херцеговину. Херцеговина и тамошњи српски народ, увијек су се кроз историју ослањали на Црну Гору. Географски и на сваки други начин блиски, од давнина су дијелили и зло и добро. Тако ће бити нажалост и сада.

Опште карактеристике „скретања“ које се јављају у Црној Гори, појавиће се и у Херцеговини. Напада се монархија, избјегличка влада, Енглеска, иступа се против цркве и свештених лица; У Херцеговини су познати случајеви да партизани бацају књиге и слике из цркава. Истиче се совјетизација друштва, тако у једном писму херцеговачки партизани наводе: „Иде одлично, совјетизирамо цијелу Херцеговину.“¹³⁹

Оно што је свакако било најгоре, јесу масовне ликвидације и „данашњих“ и „сутрашњих“ непријатеља, „петоколонаша“... Није било разобличавања пред масама, него су се само водили принципом: „Био је или јесте непријатељ комуниста.“ Народ није био увијек убијеђен да су они непријатељи, често су то били обични „неутралци“.¹⁴⁰

Да је тако било, говори и примјер прве жртве „црвеног терора“ у Херцеговини. То је убиство истакнутог националног радника из предратног добра, још од времена прије Првог свијетског рата, Чедо Милића из Мостара. Чедо је прије рата био на челу соколске организације у Херцеговини а током Првог свијетског рата, тачније 1916. године је осуђен на великом „Велеиздајничком процесу“ у Бањалуци, на смрт вјешањем. Међутим, казна ће уз помоћ Владе Краљевине Србије бити преиначена на доживотну робију. Након Првог свијетског рата, стао је на чело соколске организације у Херцеговини. Није било члан ниједне друге политичке организације, нити политичке странке. По почетку Другог свијетског рата, побјегао је из родног Мостара, страхујући од усташких власти које су му уцијенили главу на 200 000 куна, али и од италијанских

¹³⁹ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 459.

¹⁴⁰ *Исто*, 461-462.

са 100 000 лира. Он се склања у манастир Пиву у Црну Гору, гдје је убијен од стране Никшићког НОП одреда у Горњем пољу код Никшића. Оптужен је да организује четнички покрет у Херцеговини, иако је био тешко болестан и могао се кретати само уз помоћ штапа. Чедо је стријељан 22. Новембра 1941. године. Успио је да преживи аустроугарске казамате, и утекне усташама из Мостара, али га је убила братска рука по крви, језику, култури и историјској традицији. Да ствар буде још гора, Чедов родни Мостар је 1946. прогласио Чедо за „ратног злочинца и народног непријатеља.“ „Необориви докази“ за то, били су то што се у неким четничким документима наводи да је убијен од стране комуниста „Велики национални борац Чедо Милић.“¹⁴¹

Међутим, како се види, прва херцеговачка жртва „црвеног терора“ пала је на територији Црне Горе, и од стране тамошњих комуниста. Али ускоро ће се ти обрачуни пренијети и у Херцеговину. О томе пише Пуниша Перовић, један од партијских инструктора који су из Црне Горе упућени у Херцеговину ради претварања тамошњег устанка у пролетерску револуцију: „Прве идеје о ликвидацији експонената 'пете колоне' (у Херцеговини) дошле су из Црне Горе. Њих смо донијели и ми који смо послати на рад у Херцеговину, али се највише та пракса преносила преко суседних партијских и војних кадрова који су контактирали са Херцеговцима.“ Он даље пише, како је стигао у билећки срез, али није ишло најбоље: „Нити је партијска организација за то била припремљена нити су постојали политички услови за такву праксу.“ Херцеговачки партизани су се опирали да загазе у братоубилачки рат, па је партијска организација била принуђена да доводи јединице из Црне Горе ради разбијања тог „херцеговачког либерализма“ према четништву.¹⁴²

Врховно вођство партизанског покрета стално је подвлачило да у Црној Гори и Херцеговини не би требало толерисати, постојање било каквих других оружаних формација сем партизанског, те је тако Главни штаб НОП одреда за Црну Гору вршио снажан притисак на руководство НОП-а у Херцеговини да прекине сваку даљу сарадњу са четницима у борби против усташа, и да се умјесто сарадње, са њима обрачуна. Ипак, због како је већ наведено, „либералног става“ херцеговачких партизана према четницима, донесена је одлука да се формира нови Оперативни штаб на челу са Савом

¹⁴¹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 24-33.

¹⁴² *Исто*, 38.

Ковачевићем који би уз прекаљене партизанске јединице из Црне Горе заузео бескомпромисан оштар став према четницима генерала Драже Михаиловића.¹⁴³

Непосредно прије него је ступио на чело Оперативног штаба за Херцеговину, Сава Ковачевић је заједно са Никшићким НОП одредом осудио на смрт у Грахову, на самој граници Херцеговине и Црне Горе, Новицу Ковачевића и још 7 Граховљана, под оптужбом да су организовали тамошњу четничку формацију и да су они „сарадници окупатора“.¹⁴⁴ (Погледати страну 39.)

Оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину, формиран је у Ластви код Требиња 4. Јануара 1942 године у саставу: Сава Ковачевић командант, Петар Драпшин политички комесар, Ђоко Путица замјеник команданта, Миле Килибарда замјеник политичког комесара. Из Ластве, Оперативни штаб ће руководити „другом етапом“ у Херцеговини, а на основу записника савјетовања у Ластви из 4.1.1941 г. пред њим су се налазила два задатка: 1) Интезивирати борбу Херцеговаца против италијанског окупатора 2) Енергично се обрачунавати са четничким војним формацијама.¹⁴⁵ Штаб је био подчињен Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку. Десетак дана касније одржано је ново војно-политичко савјетовање у Ластви, на коме су учествовали руководиоци Никшићког НОП одреда, и привременог Оперативног штаба као и Слободан Принцип- Сељо, члан Главног штаба НОП одреда за БиХ. Дискусија је вођена у знаку покрајинског партијског савјетовања 7. и 8. Јануара 1942. у Иванчићима о коме је већ било ријечи. Сава Ковачевић је прекинуо излагање једног учесника о ситуацији у сјевероисточној Херцеговини, упадицом: „Колико сте петоколонаша убили?“ Када је добио негативан одговор, одузео му је ријеч. Затим су кренуле оштре замјерке херцеговачким партизанима због наведеног „либералног односа према петоколонашима и шпјунима“, и наредбе да одмах преузму најодлучније мјере за разоружавање постојећих четничких формација и хапшење истакнутих буржоаских политичара и идеолога четничког покрета.¹⁴⁶

Због те сумње у херцеговачке партизане, формиран је Први ударни батаљон од подједнаког броја Херцеговаца и Црногораца за борбу против четника. Неки су чак

¹⁴³ Исто, 45-46.

¹⁴⁴ Исто, 49.

¹⁴⁵ Исто, 50.

¹⁴⁶ Исто, 51.

предлагали да он буде састављен само од Црногораца, што опет потврђује чињеницу да су херцеговци избјегавали обрачун са четницима.

Како ће Оперативни штаб руководити борбама против „пете колоне“ показао је већ у току тог савјетовања у Ластви. Наиме, из Требиња су у Ластву дошла два човјека са италијанским писмом, у коме је нуђена пасивна колаборација (ненападање) партизанима, баш као што је то урађено и са четницима, на шта је мајор Бошко Тодоровић и пристао. Тој двојици људи, синови су били симпатизери НОП-а и Италијани су их уцијенили да ће им синове пустити из затвора уколико однесу писмо партизанима. Италијани су нудили споразум о ненападању уз услов да се њихове транспортне колоне несметано крећу главним комуникацијама. Шта се даље дешавало види се из „Ратних успомена“ Влада Шегрта: „Док су нам они причали о својој мисији, Сава ми пришапта да је то шпијунска сорта. Договорисмо се да их саслушамо. Показало се да су обојица шпијуни. То су били први шпијуни са којима смо се срели. Одмах је образован ратни суд који их је осудио на смрт стријељањем.“ Може се рећи, да ниједан од њих није убијен јер је био „шпијун“, него су они убијени као „потенцијални непријатељи“ и „буржуји“ јер се радило о угледним људима из тога краја.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Исто, 53.

„Казнена експедиција“ Првог ударног батаљона

Да је одбијање рата са четницима, од стране херцеговачких партизана забринуло руководство Никшићког НОП одреда и Оперативног штаба, као и ослобађање мајора Тодоровића од стране четника попа Радојице Перишића, који је био ухваћен, говори и извјештај Никшићког НОП одреда за Црну Гору и Боку од 28. Јануара 1942. у коме се између осталог каже: „Један наш вод од 25 партизана крстарио је мјесец дана кроз срезове билећки и невесињски. Прилично је политички дјеловао, а учинио би много више кроз чишћење шпијуна и петоколонаша, у чему су га кочили другови из Херцеговине. Скренули смо им пажњу на то да је неправилан њихов став либералног односа према разбијачима народне борбе...“¹⁴⁸

Због свега тога, формиран је Први херцеговачко-црногорски ударни батаљон, пажљиво је одабрано људство за њега, које ће се немилосрдно тући са равногорским покретом и ригорозно чистити партизанске чете и батаљоне од „колебљивих и несигурних елемената.“ Батаљон је формиран 28. Јануара 1942. године у селу Баљцима код Билеће. За команданта је постављен Владо Шегрт, а 3 од 4 главна човјека батаљона су били Црногорци.¹⁴⁹ Пошто је првенствени циљ батаљона био ликвидација мајора Бошка Тодоровића и разбијање четничких формација на тлу невесињског среза, батаљон је одмах пожurio да изврши те задатке. На поласку у селу Ораховици 29. јануара, Миро Попара секретар Окружног комитета КПЈ за сјеверну Херцеговину, одржао говор борцима Првог ударног батаљона и рекао: „Ми морамо са њима дефинитивно расчистити, за извршење тог изузетно важног задатка одабрали смо вас, јер смо уверени да ваша рука неће задрхтати приликом обрачуна са петоколонашима, шовинистима, без обзира на њихову верску и националну припадност.“¹⁵⁰

На путу до Невесиња, ударни батаљон је у Дабру, на смрт осудио 15 „најистакнутијих разбијача народне борбе“ и како се каже у извјештају: „Захваљујући добро организованом обавјештајној служби и припреми за акцију, чишћење је у потпуности успјело. Ниједна од водећих личности четничко-петоколонашке банде није умакла... Четворица од њих су осуђени на смрт и одмах стријељани. Дванаесторица

¹⁴⁸ *Зборник НОР-а*, том III, књ. 2, стр. 93.

¹⁴⁹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 73.

¹⁵⁰ *Исто*, 75.

осталих осуђени условно на годину дана-уз то на глобе у корист партизанске војске.“¹⁵¹ Слично као и осуђени Граховљани који су стријељани, и Дабрани су осуђени за формирање чета тзв. „народне војске“ Д. Михаиловића, иако се те чете формирају још за вријеме Јунског устанка у Херцеговини, да сарађују са окупатором, да „разбијају народно јединство.“ Интересантно је и то да 7 од 16 осуђених јесу записани као „велепосједници“, што говори да је прихваћена она теза са савјетовања у Иванчићима према коме су имућнији сељаци-кулаци друштвена основа четништва и политичке реакција уопште.¹⁵²

Своју „казнену експедицију“ Први ударни батаљон је наставио на путу до Невесиња. У селу Трусини код Невесиња, која је остала запамћена по томе јер су ту страдали неки од најпознатијих злогласних вођа НДХ, у покушају да у љето 1941. године продру у Невесиње, Шегртови ударници су убили командира мјесна чете народне војске Милана Граховца иако на њих нико није пуцао, него се неколико угледних Трусињана покушало склонити јер су чули шта је Ударни батаљон урадио у Дабру.¹⁵³

Иако је Штаб батаљона изјављивао да је Први ударни батаљон отишао у Невесиње ради заштите српског становништва од напада усташке милиције из злогласних усташких упоришта Фазлагиха куле, Борча и Бјелимића, видјели смо како је започео своју мисију у Невесињу. Слободно је батаљон крстарио кроз Невесињска села, четници га нису нападали јер нико још није могао ни помислити шта је заправо главни задатак Првог ударног батаљона: чишћење „пете колоне.“¹⁵⁴

Трагове свог дјеловања, Први ударни батаљон је оставио и у селу између Гацка и Невесиња, Љесковом дубу. Наиме, ту су 16. Фебруара 1942. године ударници стријељали двојицу угледних људи и трговаца из села Фојнице (такође између Гацка и Невесиња), Јована Буху и Гедсона Гузину за које су чак гарантовали и неки припадници партизанског покрета из истог села, да ти људи нису ништа криви, да су „честити и поштени“, али то није помагало. Поред њих у Љесковом дубу је убијен и Лазар-Лале Милановић, солунски добровољац и најмлађи носилац ордена Карађорђевог звезде са мачевима. Он је био један од организатора Јунског устанка у Невесињу и

¹⁵¹ *Зборник НОР-а*, том IV, књ. 3, Београд 1952, стр. 154-155.

¹⁵² С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 77.

¹⁵³ *Исто*, 85.

¹⁵⁴ *Исто*, 86-87.

предводник Заломске чете народне војске. Он је чак био пошао да се придружи Ударном батаљону, како је био рекао прије смрти својој породици. Њих тројица су осуђени од Пријеког војног суда Ударног батаљона на смрт као „буржуји“ и „потенцијални непријатељи“ партизанског покрета.¹⁵⁵

Један дио батаљона је у Фојници, на притужбу једног „активисте“ чији је отац био аустроугарски шуцкор, ухапсио двије жене: Јелу Мучибабић и Љепосаву Гузину, под оптужбом да су „шпијунке“ и да раде за Италијане и осудили их на смрт. Сплетом сретних околности, Љепосава је преживјела. Након рата, 1948. године у Београду поново је ухапшена и доведена у притвор, да би се утврдило околности због којих је ухапшена у току рата. Међутим, и поред доступних архивских докумената свих зарађених страна из рата, нове власти јој нису могле доказати кривицу.¹⁵⁶

Ова жена је имала срећу да преживи и да докаже да није крива, након рата, али многи нису имали ту срећу. Можемо само да претпоставимо, али нажалост никада нећемо моћи прецизније да утврдимо, колико је људи убијено а да нису имали никакве везе са оним због чега су убијени и за шта су били окривљени. Као што је већ напоменуто неколико пута, ти људи су најчешће били обични „неутралци“ или су били криви само због своје прошлости, због свог угледног положаја из бивше државе или једноставно нису били идеолошки истомисљеници са онима који су их убили.

¹⁵⁵ Исто, 91.

¹⁵⁶ Исто, 92.

Убиство мајора Бошка Тодоровића

Овај догађај вјероватно представља и незваничан почетак међусобног рата између четника и партизана у Херцеговини, кога до тада није било у толико великој мјери. Свима је после убиства мајора Тодоровића било јасно да више нема никаквог говора о сарадњи и помирењу два покрета.

Генералштабни мајор Бошко Тодоровић био је један од најобразованијих и најспособнијих официра Драже Михаиловића. Именован је у септембру 1941. године за команданта Оперативних јединица источне БиХ. Као члан заједничког четничко-партизанског штаба, формираног 1. Октобра 1941. г. у Дрињачи, залагао се за истинску сарадњу партизана и четника у борби против окупатора и усташа, с тим што је првенство давао борби против усташа од којих је у том тренутку пријетила већа опасност по Србе. Да се са мајором Тодоровићем може сарађивати, писали су многи партизански команданти.¹⁵⁷ Чак и сам Ј. Б. Тито пише о томе: „Капетан нас је увјеравао да мајор Тодоровић и његови четници желе с нама братску сарадњу и да немају ништа против тога да наше партизанске трупе из Санцака долазе у Босну и да се боре тамо гдје сматрају за потребно... Ми ћемо гледати да искористимо све да би поштене елементе из четничких редова придобили за искрену сарадњу и одвојили их од оне реакционарне групе која је окупљена око Дангића и ради у тијесној вези са Недићем и Нијемцима.“¹⁵⁸

Да је Тодоровић покушао да буде посредник између четника и партизана, да је покушао да формира комисију четника и партизана да би изградили заједничку платформу за уједињење свих снага које се боре за ослобођење земље, пише и Светозар Вукмановић Темпо који је присуствовао конференцији четничких и партизанских команданата батаљона у Власеници 16. Новембра 1941. године на којој је мајор Тодоровић и изнио своје планове. Међутим, до тога није дошло јер су партизани избјегли такво нешто.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Исто, 59.

¹⁵⁸ Ј. В. Тито, *nav. delo*, 38.

¹⁵⁹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 59.

У склопу сарадње, и само да се избјегне међусобни рат, мајор Тодоровић је прихватио став партизанског вођства да ће се оружјем супротставити преласку Недићевих трупа у источну Босну. Иако је сам сматрао да би се могао постићи компромис како би се спријечило беспотребно проливање крви.¹⁶⁰

Сарађивао је са партизанским Планинопивским батаљоном на челу са Обрадом Цицилом, у нападу на усташки Борач крајем 1941. године. Није вјеровао да му пријети опасност од партизана ни онда када су му показивали ухваћено писмо, члана Никшићког НОП одреда, у коме се каже да треба „преузети акције против четничких банди.“ Због те непажње, биће ухваћен од стране херцеговачких партизана у селу Врба код Гацка 19. Јануара 1942. године. Али ће га брзом акцијом ослободити један од вођа четника из Гацка, поп Радојица Перишић са својим људима.¹⁶¹ Тито је о томе писао Оперативном штабу НОП одреда за Херцеговину: „Право је чудо да сте дозволили да вам отму Тодоровића. То је био добар лов. Немојте да вам се други пут нешто овакво догоди. Кроз то се код вас осјећају мекуштво и борбена лабавост. Ако нисте били сигурни да га можете спровести, онда сте га требали стријељати. Тако се ради. Четничке банде су наши велики непријатељи и њиховој ликвидацији од сада морате посветити велику пажњу.“¹⁶²

Очигледно је упоређујући претходно поменуто писмо у коме се говори о мајору Тодоровићу и ово сада, да се много тога промијенило у линији борбе НОП-а, и да нема више „поштених четничких елемената“ него само „четничке банде наши велики непријатељи.“

Након свог ослобођења, и мајор Тодоровић мијења своју стратегију. Интезивира преговоре са Италијанима и издаје једно саопштење у коме се наводи између осталог „да је дозвољена сарадња са мање опасним противником да би се савладао онај који је тренутно опаснији.“¹⁶³

Тито 14. Фебруара 1942. године пише Штабу Невесињског НОП одреда: „Прикупите све снаге, па растјерајте све четничке организације. Оне као такве не смију постојати на вашој територији. Њихово ликвидирање исто је толико важно као и ликвидирање окупатора, с којим они отворено сарађују. Све њихове вође ликвидирати.

¹⁶⁰ Исто, 60.

¹⁶¹ Исто, 61, 65.

¹⁶² J. V. Tito, *nav. delo*, 159.

¹⁶³ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 2, 67.

Испуштање Тодоровића из руку за сваку је осуду. Ту сте војнички и политички изгубили. Али брзом ликвидацијом четничких банди ви ћете то исправити. У томе морате бити врло енергични.“¹⁶⁴ Иако је мајор Тодоровић интензивирао преговоре са Италијанима, он до тада није био легализовао ниједног свог четника, нити је ишао лично на преговоре са Италијанима.

Херцеговачки партизани ће брзо покушати да „исправе“ своју грешку коју су направили „испуштањем из руку“ мајора Тодоровића. Сазнавши да се мајор Тодоровић налази са својим сарадницима у Кифину селу код Невесиња, формирана је тзв. „Комбинована група“ издвојена из Првог ударног батаљона. Њен задатак је био да ликвидира мајора Тодоровића. У ноћи између 19. и 20. Фебруара 1942. године мајор Бошко Тодоровић је убијен у кући Сима Зиројевића у Кифину селу, након храбро пруженог отпора, како свједоче очевици. Умро је, према ријечима очевидаца, уз ријечи: „Браћо зар сам ја, одиста заслужио да на овакав начин од вас гинем?!“ Поред њега, погинуо је и мајоров сарадник проф. Недељко Јовановић. У истом селу непосредно после мајора Тодоровића, убијен је и члан његовог штаба, поручник Јован Мишељић.

165

Велики број Невесињаца жалио је за мајором, нарочито они који су имали прилике да са њим разговарају и да се увјере у његово настојање да се избјегне међусобни рат четника и партизана. У прилог тој чињеници, говори и ослобађање Љуба Вушовића партизанског команданта, који је предводио прву акцију хватања мајора, и био га повео на стријељање. Мајор Тодоровић је наредио да се он пусти на слободу. Да би ублажили лош утисак Невесињаца на које су убиства мајора и многих других оставила лош утисак, Штаб Првог батаљона је издао саопштење у коме се између осталог каже: „Да је свака војска сем партизанске, ма како се она звала издајничка-петоколонашка и да служи окупатору.“ Затим се каже да у Херцеговини не могу постојати двије војске, „са партизанима или против њих.“¹⁶⁶

Да никаква саопштења и објашњења нису помагала и да их Невесињци нису прихватили, и да су били згранути суманутим убиствима у Невесињу, говори и извјештај Ударног батаљона, Врховном штабу НОП из 1. Марта 1942. године, у коме се између осталог каже: „ Стање у срезу невестињском прије нашег доласка било је веома

¹⁶⁴ J. V. Tito, *nav. delo*, 206-207.

¹⁶⁵ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 96-98.

¹⁶⁶ *Исто*, 99.

озбиљно. Четници су били и политички и војнички добро организовани а Невесиње је било кула реакције за читаву Херцеговину¹⁶⁷

О мајору Тодоровићу, пишу и В. Дедијер и М. Ђилас. Али дају веома противријечне ставове, као између осталог, и о свему другоме. В. Дедијер у свом Дневнику каже: „Мајор Тодоровић, један од главних четничких вођа, ухваћен је у Херцеговини. Ти људи су прави злочинци. Повезали се сада са Италијанима. А страшне покоље су правили.“ Када је стигла вијест у Фочу, гдје је боравио Врховни штаб, да је убијен мајор Тодоровић, Дедијер пише следеће: „Не шале се наши партизани. Буржоазија нам је наметнула класни рат и сада га има.“¹⁶⁸

М. Ђилас, истина много година након рата, о мајору Тодоровићу пише на један веома позитиван начин, али и он даје неке веома противријечне ставове: „Мајора Бошка Тодоровића, Дража је упутио у Херцеговину ради организовања четника. Партизани су обзнали за њега и опколили га у Киџином селу- био је у кући само са једним четником. Борио се храбро-враћао убачену бомбу. И ништа му нису могли, док нису запалили кућу-тада је искочио па су га ухватили и одмах убили.“ Ђилас такође пише, да је читао заплијењени дневник мајора Бошка Тодоровића у коме је он наводно писао, како очајава због сарадње са окупатором.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, стр. 262.

¹⁶⁸ В. Дедијер, *Дневник*, књ. 1, 88, 108.

¹⁶⁹ М. Ђилас, *nav. delo*, 169.

Ескалација „црвеног терора“ у Херцеговини

Врховни штаб НОП и ДВЈ (Добровољачке војске Југославије), је 4. Фебруара 1942. године донио одлуку да се формира стални Оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину, који би требао да буде састављен скоро искључиво од Херцеговаца. Требали су да га чине: командант Ђоко Путица, политички комесар Миро Попара, замјеник команданта Васић, и замјеник политичког комесара Петар Илић(Драпшин).¹⁷⁰

Међутим, нови штаб није се формирао све до 4. Марта. Под врло чудним околностима, предвиђени нови командант Ђоко Путица предвиђен је фактички сам да иде у Љубомир код Требиња, да би вршио агитацију у крају који је био већински четнички предвиђен. Тројица тамошњих сељака вјероватно четнички симпатизери, засули су каменицама Путицу, погодили га у слијепочницу и усмртили. Сава Ковачевић и Петар Драпшин су ово убиство искористили за обрачун са Љубомирцима, иако је веома чудно то, зашто је Ђоко Путица са само тројицом сарадника послан у Љубомир. Требало би истаћи да је Путица био питомац Војне академије и да се као пилот војске Краљевине Југославије борио током Априлског рата. Пошто нису нашли четничке одреде у Љубомиру, свој бијес партизани су искалили над углавном недужним сељацима. Дана 27. фебруара, убијен је 21 љубомирски сељак. Драпшин и Ковачевић су борбу против „пете колоне“ потврдили и личним примјером, јер су двојицу сељака који су каменовали Путицу, без саслушања и суђења, буквално стукли моткама. Саво Скоко са правом поставља питање, докле би се стигло да су четници којим случајем прибјегли освети за убиство мајора Тодоровића, поручника Мишељића и више десетина других угледних људи, као што су то урадили партизани након убиства Ђока Путице, који је био прва партизанска жртва у Херцеговини убијена од стране четника.¹⁷¹

Привремени Оперативни штаб, иако је требало да се распусти, наставио је да води борбу са „петом колоном“. У селима између Требиња и Билеће, у близини границе Херцеговине и Црне Горе почетком марта 1942. године побијено је преко 40 људи. Требало би истаћи двојицу страдалих: Радована и Секулу Вуковића, солунске

¹⁷⁰ J. V. Tito, *nav. delo*, 156.

¹⁷¹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ.2, 101-107.

добровољце. Радован је био тежан војни инвалид, носилац Албанске споменице и ордена Карађорђеове звезде са мачевима. У томе је била њихова једина кривица.¹⁷²

О овим акцијама пише Сава Ковачевић у писму политичком комесару Блажу Ђуришићу из 10. Марта 1942 у коме се између осталог каже: „Има два-три дана како смо почели са чишћењем петоколонашких бандита у околини Никшића... Наставићемо са тим и то немилосрдно и неумољиво док њиховог живог пиличника тече у овим крајевима.“¹⁷³

Да нису само убијани „шпијуни“ и „потенцијални непријатељи“ него и они који су били симбол старог времена, старе државе, говори и примјер браће Стијачића, Петра и Ивана, солунских добровољаца, учесника Балканских ратова, синови Видака Стијачића кога су објесили аустроугари у Требињу 1916. године. Они су под оптужбом да су „великосрпски национаисти и саботери НОБ-а“ стријељани у Ластви код Требиња почетком априла 1942. године. Није их успио спасити ни њихов сестрић, Мајо Бендераћ командант батаљона партизанске војске, који ће и сам због тога, касније платити главом.¹⁷⁴

Саво Скоко наводи и примјере оних партизанских команданата који су одбили да врше било каква чишћења петоколонаша, попут команданта Љубињског партизанског батаљона Лаза Прибишића. Због њега је, Попово поље у великој мјери поштеђено невиних жртава.¹⁷⁵

Колико је живот вриједио у то вријеме у Херцеговини говори и погобија Шћепана Малтеза, оца политичког комесара Влаховићке партизанске чете, који је погинуо у партизанима. Наиме, он је због несташице соли, послан од стране НОО села Влаховића у Равно да купи и дотјера соли. Пошто су тамо биле структуре власти НДХ, издејствована му је пропусница од италијанске посаде у Љубињу. Уз то му је један италијански службеник дао и своје лично писмо које је написао својим родитељима да убаци у поштанско сандуче у Равном. Несрећног Шћепана на путу је зауставила партизанска патрола са писмом које нико није ни знао превести са италијанског.

¹⁷² Исто, 111-115.

¹⁷³ Зборник НОР-а, том III, књ. 2, стр. 312.

¹⁷⁴ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачно* књ. 2, 128.

¹⁷⁵ Исто, 135.

Сматрајући да имају у рукама „необорив доказ“ да је Шћепан италијански шпијун, он је стријељан од другова и сабораца свога сина.¹⁷⁶

О стању које је тада владало у Херцеговини, свједочи и исказ Бранка Шотре, политичког комесара сектора Столац-Љубиње, који је онамо дошао из Копачичког НОП одреда: „Ситуација коју сам затекао на терену је за мене била прилично необична послије скоро полугодишњег искуства у Србији. За мене је била необична једна наизглед сасвим проста ствар. Необично ми је било да сретнем старог човјека, сељака осамдесетогодишњака на путу и да тај човјек стегне песницу и да каже: „Смрт фашизму!“ Човјек од 80 година био је доведен преко ноћи у ситуацију да мора да поздравља на тај начин. Очигледно ми је било, пошто сам ја родом са села и знам сељака како дише, шта мисли, знам га у душу, да то што ради, невољно ради. Није ми се свидјела читава политика људи који су руководили устанком у Херцеговини. Није ми се свидио тај курс које је прокламован у извесном броју случајева чак и писмено путем прогласа о некој совјетизацији Херцеговине, како се говорило у то вријеме. Нисам могао то да схватим. „¹⁷⁷

Слично свједочанство забиљежио је и Дедијер у свом Дневнику, а изнио га је Милентије Поповић: „Милентије (Поповић) исто објашњава ситуацију у Херцеговини. Грешке су отпочеле, односно отпочело је да се повећавају нарочито откако су долазили поједини другови из Црне Горе, као помоћ на политичкој и војној линији. Те грешке су левог карактера. Херцеговци су стали на гледиште: „Уби свакога ко тебе може сутра.“ И у том погледу су чуда правили. Стрелићали су на све стране, завели су систем страховладе. Леп пример скретања у лево јесте мишљење Петра Илића(Драпшина), да је "добровољачка војска глупост". И тек када га је Милентије позвао на партијску дисциплину и подвукао да ЦК не заузима такав став по питању добровољаца, овај се тргао. Миро Попара у једном писму говори да је ова наша борба у ствари пролетерска револуција. Кад народ поздравља: "Помози Бог" онда се човек кажњава и мора да поздравља: "Смрт фашизму!"¹⁷⁸

Међутим, сама чињеница да нико од партијских руководилаца и команданата у Херцеговини који су спроводили „линију Партије“ није теже и озбиљније кажњен, говори да је врх Партије и Врховни штаб знао све вријеме какво је стање у

¹⁷⁶ Исто, 137-138.

¹⁷⁷ Исто, 139.

¹⁷⁸ В. Дедијер, *Дневник*, књ. 1, 205-206.

Херцеговини. Саме директиве и наређења из врха давале су подстрек за репресалије у Херцеговини. Да је Врховни штаб знао шта се дешава, говори и један извјештај Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину, Врховном штабу из 5. марта 1942 у коме се поред осталог каже: „Ми ништа нисмо учинили опречно наређењу Врховног штаба, него смо у већини случајева већ били почели извршавати, а великим дијелом и извршили оно што је наређено у поменутој наредби... Велики успјех који се постигао за ова два мјесеца, велике и многобројне акције противу окупатора, стријељање око 250 петоколонаша и њихових главешина.. Масовно уништавање петоколонаша свих боја и издајничких четничких банди имало је огроман политички значај. Масае у потпуности одобравају убијање петоколонаша... Пета колона и четници тако се темељито уништавају да за један велики број ових изрода није ништа друго остало него и да јавно покажу што су слуге фашистичког окупатора и реакције, што су из страха побјегли у окупаторове гарнизоне и јавно шпијунирају за непријатеља. „¹⁷⁹

Да је неистина то да су масе одобравале масовне ликвидације, говори и чињеница да су сељаци из страха напуштали своја села, бјежали са територија које поврате партизани од четника. Те територије су постајале пуне и није се могло затећи „ни живе душе.“ То је био најбољи знак колико се страх уселио у свијест сељака.¹⁸⁰

Истина је да су бруталне репресалије отјерале знатан дио народа, па и четника у италијанске гарнизоне, са којима ће дио њих и почети активну сарадњу, али тек после партизанског терора а не прије њега. Какве су биле акције херцеговачких партизана, најбоље говори извјештај Ива Лоле Рибара, Титу са краја маја и почетком јуна 1942. у коме каже да је право чудо како су другови из Херцеговине успјели за тако кратко вријеме да упропасте онако сјајан народни устанак¹⁸¹

Иако водеће људе у Херцеговини није требало подстицати да прибјегну репресалијама против неистомишљеника, таква наређења су стизала са виших мјеста. Такво је и наређење из 26. Фебруара 1942. Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, Никшићком НОП одреду: „Борба против пете колоне је један од саставних дијелова наше борбе против окупатора...“ Посебна напомена иде херцеговачким

¹⁷⁹ *Зборник НОР-а*, том IV, књ. 4, стр. 77-78.

¹⁸⁰ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 473.

¹⁸¹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 142.

партизанима: „ Молимо вас скрените пажњу Штабу Оперативног руководства за Херцеговину да буду оштри у борби против пете колоне...“¹⁸²

Чак је и Тито лично, средином марта 1942. године у разговору са Милијом Станишићем и Дукицом Граховцем из Херцеговине, рекао да херцеговачки партизани морају по сваку цијену, не презајући од најсуровијих репресалија ликвидирати не само четничке оружане формације него све сараднике окупатора, петоколонаше и шпијуне.¹⁸³

Колико се само отишло „у лијево“ говоре и закључци Окружног комитета КПЈ за Цетиње у којима се каже: „Да је непревилно рећи да нема пете колоне, јер су у условима заоштравања класне борбе петоколонаше јављају у новој форми, па је стога, са све већим заоштравањем те борбе, потребно појачавати борбу против пете колоне.“¹⁸⁴

У складу са оваквим мишљењима али и поменутих неређењима и директивама из врха, Први ударни батаљон је наставио своју „казнену експедицију“ по Херцеговини. Како се наводи у њиховом извјештају Врховном штабу из 1. марта: „Акције на окупатора тешко је изводити док не очистимо залеђину, односно пету колону, јер би то овдје било објективно давање могућности рада и роварења петој колони.“¹⁸⁵

Ударни батаљон је почетком марта 1942. године у приградским селима Невесиња убио 16 људи и жена, политичких противника партизанског покрета, обичних неутралаца, па и бораца мјесних партизанских чета.¹⁸⁶

Посебна пажња је свакако посвећивана „тој кули реакције у Херцеговини“, како би се оно очистило од свих који су против партизанског покрета и како би се на тај начин придобиле масе за партизански покрет. Видјели смо, то је изазвало супротан ефекат од жељеног. Невесиње је посебно шокирало стријељање артиљеријског поручника Крста Ђерића у селу Трусини, већ помињаног, који је организовао тамошње устанике који су засутавили продор усташа у Невесиње јула 1941. године. Њега је лично убио нови командант Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину, Петар

¹⁸² *Зборник НОР-а*, том III, књ. 2, стр. 209, 212.

¹⁸³ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ.2, 157.

¹⁸⁴ *Исто*, 161.

¹⁸⁵ *Зборник НОР-а*, том IV, књ. 3, стр. 264.

¹⁸⁶ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ.2, 161.

Драпшин. Прије смрти Крсто га је упитао: „Зашто по Богу брата, зар сам ја збиља то заслужио?“¹⁸⁷

За вријеме двомјесечног боравка на невесињској територији, злогласни Први ударни батаљон, према непотпуним подацима, убио је 81 лице (76 мушкараца и 5 жена).¹⁸⁸ Свој задатак Ударни батаљон је наставио у Гацку, гдје је требао да уништи јако четничко упориште по па Радојице Перишића. Али, као и до тада на путу до извршења тог задатка страдали су и недужни. У селу Брајићевићи страдало је 12 сељана, а затим у селу Дражљево из кога је био четнички командант Милорад Поповић, убијено је 17 људи.¹⁸⁹ Трагедија села Дражљево настављена је и касније, јер ће оно од стране партизана озбиљно пострадати, нарочито породица Поповић.

Каквим ужасним методама су се служили партизански руководиоци, говори и примјер стријељања Вула Окиљевића из Гацка. Наиме, он је осуђен због једне реченице коју је изговорио: „Немам више хране да дајем партизанима.“ Осуђен је на смрт стријељањем. Петар Драпшин је наредио да то стријељање изврше гатачки партизани јер се сумњало у њих „због либералног односа према четништву.“ Поред Вула, стријељано је још троје људи, а изричито наређење Драпшина је било да командант првог Гатачког батаљона Милинко Окиљевић стријеља стрица Вула. Њему је задрхтала рука приликом извршења тог наређења иако га је то могло коштати и живота. Други су извршили тај задатак. Око мртвих људи, чланови Ударног батаљона су заиграли коло и запјевали.¹⁹⁰

Највише су настрадала села гдје су се налазили четници по па Перишића, који су се на вријеме склонили прије него ли су дошли партизани. Тамо су поубијани махом старци од 65-80 година, солунски добровољци, па и дјеца од 13 година. У Гацку је за вријеме боравка Ударног батаљона убијено 46 људи, од тога 36 у доби између 60-90 година и два малољетника, што значи да су сви били неспособни за борбу.¹⁹¹

Након ових стравичних убистава Оперативни штаб је издао саопштење 5. априла 1942: „Херцеговци! Ово је један од најзначајнијих часова у историји наше борбе, ово је

¹⁸⁷ Исто, 167.

¹⁸⁸ Исто, 172.

¹⁸⁹ Исто, 181-184.

¹⁹⁰ Исто, 187-188.

¹⁹¹ Исто, 192-194.

једна од најславнијих побједа наших партизана, који неумољиво уништавају подле народне издајнице...“¹⁹²

Овакве бруталне репресалије, тјерале су четнике на сарадњу са Италијанима, и тако се стварао један антипартизански фронт. Да ли је стратегија Врховног штаба на челу са Титом била да немилосрдним репресалијама отјерају четнике окупатору, и поистовјете их са осталим квислинзима у Југославији и да самим тим оправдају своје репресалије против идеолошких противника на унутрашњем и међународном плану, тешко је рећи. Али такав је био развој догађаја.

Да се и у Херцеговини за вријеме „лијевих скретања“ потврдила Стаљинова теза да „револуција једе своју дјецу“, говоре многи случајеви. Навешћемо неке од њих.

Мајо Бендераћ командант батаљона „Лука Вукаловић“ и његов замјеник Милош Шараба страдали су 13. Априла 1942. године, страдали су покушавајући да униште добро утврђене италијанске бункере изнад Требиња. Али, тај задатак су добили по казни, јеру условно осуђени на смрт због масовног дезертерства припадника њиховог батаљона, у једном тренутку. Али није то био главни разлог кажњавања. Мајо Бендераћ је био бивши поднаредник југословенске војске, а Милош Шараба солунски добровољац, носилац високих српских и француских одликовања, увијек је носио браду и испод петокраке имао ушивену српску тробојку. Поред тога, Бендераћ се успротивио убиству, већ помињаних његових ујака Стијачића, наклоњеним четницима. Све је то дошло главе овој двојници партизана.¹⁹³

Други, сасвим бизаран случај борца ударне чете билећког батаљона Петра Милошевића који је стријељан јер је свом саборцу из чете откинуо парче хљеба из торбе. Све то да би се наводно учврстила дисциплина и развио борбени морал. Та ударна чета се расула мјесец дана након тога.¹⁹⁴

Постоје и многи други, бројни случајеви, гдје су истакнути чланови партизанског покрета страдали, јер су се супротставили убијању и ликвидацији недужних људи. Ако их нису убили осудивши их на стријељање, онда су их слали на најтеже дијелове фронта у најтеже акције, како би их уклонили.

¹⁹² Исто, 195.

¹⁹³ Исто, 218-221.

¹⁹⁴ Исто, 223.

Носиоци политике „лијевих скретања“ у Херцеговини

Као што смо и видјели, главни реализатори преласка на „другу етапу“ у Херцеговини били су партијски инструктори које је ПК КПЈ за Црну Гору упућивао на партијски рат у Херцеговину, а нарочито кадрови који су постављани на највише војне, политичке и партијске функције, који нису били Херцегови. Они су у Херцеговини нашли своје истомишљенике у Владу Шегрту и другим локалним руководиоцима, који су без поговора прихватили догматско-класни ултралиберализам.¹⁹⁵

Колико су чланови Оперативног штаба и Окружног комитета КПЈ за Херцеговину били занијети сновима о свјетској револуцији говори и једно њихово писмо Штабу Коњичког батаљона у коме се поред осталог каже: „Борба против пете колоне скоро сто посто се поклапа са класном борбом радничке класе и њених савезника и окупатора.“ Затим се каже: „Има много изгледа да ће руководећи другови бити присиљени да под наше руководство предају велики дио Босне да је ми искасапимо као што смо учинили и са Херцеговином.“ Можда тај термин најбоље описује резултате рада Оперативног штаба и ОК КПЈ за Херцеговину. Они су заиста „касапили“ четнике и њихове присталице „буржује“, „кулаке“, „зеленаше“, солунске добровољце и тешке ратне инвалиде, неистомишљенике са етикетом шпијуна, бивше офицере, жандрме, чиновнике бивше Краљевине Југославије, па чак и лијево оријентисане интелектуалце и шпанске борце са етикетом „троцкиста“¹⁹⁶

Међутим, изгледа да некима није било довољно, и да нису били задовољни постигнутим резултатима, а камо ли да су признали своју грешку. Тако В. Шегрт на тзв. Требињском савјетовању каже: „Било је можда превише стријељања. Ја то из садашње перспективе размишљам али из ондашње можда и није, но је требало још више.“¹⁹⁷

¹⁹⁵ Исто, 204-205.

¹⁹⁶ Исто, 206.

¹⁹⁷ Исто, 204.

Поред Влада Шегрта, команданта Првог ударног црногорско-херцеговачког батаљона, они који су највјерније спроводили политику „црвеног терора“ у Херцеговини, били су: нови командант Оперативног штаба Петар Драпшин познат и под псеудонимом Илић, затим бивши комесар Оперативног штаба касније и народни херој Сава Ковачевић, затим секретар комитета требињског среза Петар Божовић и други.

Драпшин и Ковачевић су се очигледно одлично слагали, јер како је једном приликом рекао Петар Драпшин: „У војничком смислу од Саве сам више научио за два месеца него у Шпанији за две године.“ Шта је један интелектуалац и командир батерије у шпанској републиканској војсци могао да научи од Саве Ковачевића, може се претпоставити. Као што смо видјели, њих двојица су и сопственим примјерима показивали како се води борба против „пете колоне“. Једном приликом је Драпшин изјавио: „Добићемо ми нож у леђа, од чега се нећемо лако опоравити. Опаснији је један петоколонаш и издајник, запамти добро него батаљон италијанских војника.“ Параноја Драпшина, да ће петоколонаша као у Шпанији потући комунисте, светила се Херцеговцима. Драпшин ће после расула партизанских јединица у Херцеговини маја и јуна 1942. године бити смијењен и искључен из Партије. Али ће га Тито убрзо рехабилитовати и послати на рад у Славонију. Да је Драпшин био психички нестабилна личност, говоре и многобројна свједочанства док је био у Славонији. Извршио је самоубиство 2. Новембра 1945. године због наводног страха да ће због неке ситне грешке поново бити искључен из Партије.¹⁹⁸

Поред већ споменутих спроводилаца „друге етапе“ , треба додати и партијског руководиоца Оперативног штаба Павла Ковачевића, који је можда био и екстремнији од Драпшина и Саве Ковачевића. Он ће свог оца Петра Ковачевића, који се идеолошки није слагао са сином, осамдесетогодишњег племенског капетана у пензији, лично осудити на смрт да би тобож дао примјер осталима.¹⁹⁹ Тако су се још једном потврдиле ријечи Врховног команданта партизанског покрета: „Ми ћемо пуцати и на рођеног оца, ако иде против народа.“

Цијели Оперативни штаб ће после напуштања политике о преласку на „другу етапу“ од стране ЦК КПЈ, након оштрих критика Коминтерне, бити смијењен. Али тек

¹⁹⁸ Исто, 150-152.

¹⁹⁹ Исто, 153.

после расула партизанских снага у Херцеговини, тек тада им се стављају на терет грешке почињене током „друге етапе“.

Милован Ђилас пише о томе: „Драпшин је кад и Шегрт, 1942. године искључен из Партије због претераних, непромишљених стрељања по Херцеговини... Казна престрога- није узета престрога: И Драпшин и Шегрт су задржали командне функције.“²⁰⁰

Већ помињано, али вриједи поновити још једанпут. Нико није могао бити кажњен јер „скретања долазе и настају у оквиру опште оријентације КПЈ а са друге стране, њихови спроводиоци су најдоследнији комунисти.“²⁰¹

VII Напуштање политике о „другој етапи“ и последице њене примјене у Херцеговини и Црној Гори

Када је Тито половином фебруара 1942. године, поново успоставио везу са Коминтерном, информисао је о војним и политичким приликама у Југославији, послао јој материјале из којих се јасно видјело да је партизански покрет у Југославији радикално заокренуо у „лијево“. Тито је вјеровао да ће се баш то највише допасти Москви. Међутим, у датом тренутку се то није поклапало са виталним интересима Совјетског Савеза. Нарочито се Коминтерни није допало што се у нацрту прогласа поробљеним народима Европе, Врховног штаба НОП и ДВЈ, уопште не помињу Велика Британија и САД као савезници СССР-а, већ се истиче да ће херојска Црвена армија донијети слободу свим народима Европе. Сумњу је изазвала и информација о сарадњи четника Д. Михаиловића са окупатором, јер та оптужба није поткријепљена доказима. А нарочито тврдња да британци и збјегличка влада такође сарађују са окупатором.

Зато је Коминтерна у својој депеши из 5. Марта 1942. године, подвргла озбиљној критици курс партизанског покрета у Југославији. У депеши се каже да се на основу

²⁰⁰ М. Ђилас, *nav. delo*, 327.

²⁰¹ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 473.

информација од Тита види да Енглези и југословенска влада са разлогом сматрају да „партизански покрет добија комунистички карактер и да се усмјерава ка совјетизацији Југославије“; Затим се каже: „Како објаснити ту чињеницу да присталице Енглеске успијевају да формирају оружане јединице против партизанских одреда; зар збиља осим комуниста и њихових симпатизера нема других југословенских патриота са којима би се партизани заједнички могли борити против окупатора; Зашто је било потребно формирање специјалне пролетерске бригаде, пошто се основни и непосредни задатак састоји у томе да се уједине антифашистички елементи, да се разбију окупатори и извојује национално ослобођење; Тешко је сагласити се с тим да Лондон и југословенска влада иду са окупатором. Ту мора постојати неки велики неспоразум.“ У радиограму од 10. Марта, Коминтерна је тражила да се у нацрту Прогласа поробљеним народима Европе на два мјеста истакне снажан савез Енглеске и Совјетског Савеза и да се избаце паролe о Црвеној армији и СССР-у.²⁰²

Као што се види, СССР никако није желио да погоршава односе са Западним савезницима али ни са избјегличком владом, која је подржавала четника. Титови покушаји да оправда грешке пред Коминтерном били су крајње неспретни. Рекао је да присталице Лондонске владе преко Недића сарађују са окупатором, иако је иста та влада лишила Недића генералског чина. Затим са једне стране је тврдио како „одреди Д. Михаиловића више не постоје“ јер су све наводно у Недићевој служби, а са друге стране тврди да они „директно или индиректно сарађују са окупаторима.“ На примједбу Коминтерне да се врши совјетизација Југославије, одговорио је да они не стварају никакве совјете него НОО. Иако су у Москви знали да је то једно те исто. И свакако, најнеубједљивија тврдња је била да партизанска и добровољачка војска броје 200.000 људи.²⁰³

Тито је знао да се мора прилагодити одлукама и критици Коминтерне, али само привидно. Корекције је требало извршити, испунити захтијеве Коминтерне, али при том не мијењати генерални курс партијске линије. Присуство идеје о двије етапе је стално постојало, и да се оно радикално спроведе у оквирима НОБ-а и да се преузме власт.²⁰⁴

²⁰² С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ.2, 238-239.

²⁰³ *Исто*, 240.

²⁰⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 306.

Којом тактиком би се требало руководити приликом борбе са својим идеолошким неистомишљеницима, објашњава Тито у једном свом писму Моши Пијади: „Треба да знаш да сам ја давно прије Дједовог телеграма изложио наш став о томе да не смијемо нападати присталице Енглеске као такве већ као слуге окупатора.“²⁰⁵

На сјединици Политбироа ЦК КПЈ у Фочи 4. Априла 1942. године одбачена је линија класних заоштравања и наглашен је значај ширења политике платформе НОП-а. Али у односу на одлуке априлске сједнице у Фочи, нека Титова каснија писма и директиве указују на извјесне противријечности. Из директивног писма ЦК КП Хрватске 8. Априла 1942. године, види се да Тито никако не жели широки антифашистички фронт са четницима. Ту се каже да се у народни фронт не могу укључивати ни они који се отворено, с оружјем у руци боре против партизана, али ни присталице Лондона које позивају на „пасивност“ и „чекање бољих времена.“²⁰⁶ Као да никаквих корекција на априлској сједници није било.

Слично је и са упуством Врховног команданта Главном штабу НОП одреда за Хрватску из 7. Маја 1942. године у коме се између осталог каже: „Четнике ликвидирати на цијелом подручју вашег штаба. Тек када ликвидирате те банде моћи ћете повести успјешније борбу против окупатора. Пред масама откривајте издајничку четничку улогу.“²⁰⁷

Противријечности сличне овима могу се видјети и у директивном писму ЦК КПЈ, за ПК КПЈ за Црну Гору Боку и Санцак у коме се прво наводе грешке партијске организације у Црној Гори: 1) Груба искривљивања партијске линије како секташког тако и десно-опортунистичког карактера 2) „Ликвидирање петоколонаша по често врло сумњивом и чудном критеријуму- тј. не на основи њиховог разобличавања пред масама...“ 3) „Занемаривање рада Партије и деградирање њене улоге у пракси...“ 4) Одговорност носе сви партијски активисти.“ Затим се дају упуства да би се „преовладала криза“ и захтијева се смјена дотадашњег руководства и постављање новог. И на самом крају писма оно најинтересантније: „Једно остаје јасно а то је: немилосрдна борба против окупатора. То је непромјењива и немилосрдна борба против издајца народа који пактирају са окупатором. У ове последње спадају како они који се

²⁰⁵ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 241.

²⁰⁶ *Исто*, 242.

²⁰⁷ *Zbornik NOR-a*, том II, књ. 3, стр. 350.

већ с оружјем у руци боре против нас, тако и разне групе присталица тзв. Лондонске владе које су за „пасивност“ за „чекање“, за „лојалност“ итд. А тако у ствари помажу окупатору. Такве елементе треба знати диференцирати, извести на истину пред народом, раскринкати оне који се опредјељују за окупатора... Ми морамо исто тако истицати савез СССР-а, Енглеске и Америке, истицати ове последње као наше савезнике, али истовремено тући оне њихове присталице у земљи које својим ставом помажу окупатора као окупаторске слуге и народне непријатеље.²⁰⁸

Слично је и са писмом ЦК КПЈ Окружном комитету КПЈ за источну Херцеговину из 15. Априла 1942. године. Прво се похваљују: „Јуначки одреди херцеговачких партизана високо су подигли заставу борбе заставу борбе против фашистичког окупатора и његових усташких и четничких слугу, и у тој борби пожњели већ знатне успјехе који заслужују признање.“ Затим се говори о „секташким скретањима.“ Наводе се примјери грешака у Херцеговини итд.²⁰⁹

Шта је Тито заправо мислио о акцијама херцеговачких партизана, можда се најбоље види из његовог писма Штабу Дурмиторског НОП одреда из 22. Априла 1942. године гдје у једном дијелу писма каже: „Другови из Херцеговине налазе се на висини свога позива. Они су за кратко вријеме постигли и превазишли своје другове из Црне Горе, чијом су помоћи и отпочели акције. Но они су се толико уздигли да су све четничке банде разбили, набили их код окупатора и нанијели им огромне губитке.“²¹⁰

Да се скоро ништа није мијењало у односу на наређења прије априлске сједнице у Фочи, говори и наређење Тита, Раду Хамовићу из 22. Априла 1941. године команданту Калиновачког НОП одреда у коме се каже: „Исто тако мораш очистити пету колону на том терену гдје се налазиш. Дакле, мораш енергично поступити. Поступак са петоколонашком имовином знаш какав је. Опасног шпијуна и разбијача народне борбе Мила Радовића мораш нам живог, свезаног спровести што хитније у Фочу. Он је организатор бјекства генерала Новаковића и његове пратње заједно са оном енглеском мисијом (Ријеч је о мајору Тренсу Атертону који је побјегао из Фоче ноћу 15/16. априла са генералом Новаковићем). Да су Оперативни штаб и ОК КПЈ у Херцеговини наставили по старом, свједочи и једно писмо Врховном штабу из 19. априла у коме се предлаже да се добровољачка војска очисти од „пете колоне“ методом

²⁰⁸ Исто, 353-357.

²⁰⁹ Исто, 386-388.

²¹⁰ Исто, 424.

тајног обрачуна. Изгледа да је то постао нови метод борбе у Херцеговини против „пете колоне“.²¹¹

Када Клиновачки НОП одред јавља да је стријељано „Тринаест петоколоноша, од којих 1 курир 1. и 2. Миљевске чете“, Врховни штаб на тај извјештај одговара: „Примили смо извјештај. Одобравамо поступак. Он је потпуно правилан. Пету колону немилосрдно чистити. Сузбити све пљачке и отимачине...“²¹² Док већ следећег дана Тито пише: „Да се не претјерује у стријељању.“ То је упечатљив примјер Титове амбивалентности.²¹³

О стравичном билансу четворомјесечног терора у источној Херцеговини, извјештај је написао члан ПК КПЈ за БиХ, Васа Мискин Црни. Према извјештају, окосницу политичке активности ОК КПЈ за Херцеговину чинили су секташтво и лијеви екстремизам. Као потврду тога, он даје податак да је убијено више од 500 четника и петоколонаша. У том извјештају он је поменуо и нападе на Британију, краља и југословенску владу. Такође је говорио и о совјетизацији Херцеговине, о оснивању НОО који су *de facto* органи партизанске војске која их је формариала, органи пролетерске револуције баш као и совјети у Октобарској револуцији. Разлика је била једино у имену и због тога што НОО нису били само усмјерени против капиталистичког друштвеног поретка него и против окупатора.²¹⁴

Да се у Херцеговини није ништа промијенило ни после априлске сједнице у Фочи, говори и извјештај Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину из 29.Априла 1942. године у коме се наводи: „Окупатор на терену рачуна на подршку пете колоне која није темељно искасапљена.“ Затим се каже: „Ићи ћемо ка немилосрдном уништавању издајника примјењујући најоштрије репресалија. Сви колебљиви и непоуздани елементи, биће разоружани. Издаћемо наређење да се села у близини Невесиња евакуишу, да би преко тога онемогућили непријатељу да у тим селима има упоришта за продор према ослобођеној територији.“²¹⁵

Изгледа да су се из Оперативног штаба уплашили због извјештаја Васа Мискина, па су у извјештају из 12. Маја 1942. године каже: „Очекивали смо да ћете послати какав

²¹¹ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 243-244.

²¹² Зборник НОР-а, том IV, књ. 4, стр. 239-241.

²¹³ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 245.

²¹⁴ *Исто*, 247-249.

²¹⁵ Зборник НОР-а, том IV, књ. 4, стр. 290-291.

гајтан да се објесимо или какву десетину која би нас одвела као одметнике.“ Међутим Тито је истог дана, отклонио сваку сумњу и страх, и поставио Петра Драпшина за члана Врховног штаба, након чега му Драпшин шаље писмо захвалности.²¹⁶

Своју одушевљеност радом херцеговачког Оперативног штаба Тито није крио у многобројним писмима и наређењима. Па тако Кочи Поповићу команданту Првог пролетерске бригаде, 16. Маја каже: „Херцеговачки другови из Оперативног штаба раде у војничком погледау тако добро да ми треба од њих да учимо.“ О стању међу херцеговачким партизанима и у партијској организацији, говорио је и писао делегат ЦК КПЈ Милентије Поповић који је средином маја долазио у Херцеговину. Он је осудио масовна стријељања и казенене експедиције, иако му то није био примарни задатак као делегата ЦК КПЈ. Према неким свједочењима, када је М. Поповић видио гробове поубијаних Љубомираца код Требиња, рекао је: „Знате ли ви другови зашто се до сада држите на руководећим положајима ? Држите се само захваљујући доброту херцеговачког народа и његовој љубави према Русији, а видећемо докле ће тако бити.“²¹⁷

Тито ће тек реаговати у Херцеговини, када дође до расула партизанских јединици, средином јуна 1942. године. Тада је дошло до смјене Драпшина и осталих, што је већ спомињано. Последице „лијевих скретања“, поред масовних „сумњивих“ убистава и ликвидација, гдје је страдало много недужних, и оних за које се никад није утврдило да су заиста били криви и никада се неће утврдити, довеле су и до тога да су партизани у Црној Гори и Херцеговини добили етикету некога ко је напунио јаме највиђенијим људима („јамари“). Продубљен је грађански и међусобни рат између четника и партизана, и изгубљена је свака нада да може доћи до било каквог компромиса између њих. Последице по сам НОП, биле су те да је он избачен акцијама четника уз помоћ Италијана, крајем прољећа и почетком љета 1942. године, из Црне Горе и Херцеговине. „Земља без четника“ пише Моша Пијаде, одједанпут доживљава праву четничку офанзиву. Крајем марта, у Црној Гори партизанске снаге доживљавају тежак пораз код Колашина. Међу партизанима јављају се појаве дезертерства; четници

²¹⁶ *Зборник НОР-а*, том IV, књ. 5, стр. 26-27, 32.

²¹⁷ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко* књ. 2, 254-255.

освајају Колашин, Морачу, Пипере, Ровце, Бјелопавлиће и велики дио Катунске нахије.
218

Политика „лијевих скретања“ убрзала је појаву четника, одвојила дио народа од НОП-а, и изоловала га. Све је то довело до политичког, војног и моралног пораза НОП-а. Свакако не треба заборавити ни то, да је оваква политика НОП-а, још више гурнула четнике у колаборацију са Италијанима. Совјетско-енглески-амерички пактови из маја 1942. године, допринијели су да КПЈ објави рат екстремним лијевим скретањима и позове све „родољубиве снаге“ у борбу против фашизма. Али није се одустајало од тврдње да је Дража започео братоубилачки рат и да је он главни унутрашњи непријатељ и главно упориште окупатора.²¹⁹

VIII Закључак

Како је рекао проф. Бранко Петрановић (Документарни серијал „Југославија у рату 1941-1945, епизода 10, „Превентивне ликвидације“): „Терор је својство сваке револуције. Терор познаје свака револуција, укључујући Француску револуцију и друге. Али овај „превентивни терор“, ликвидирати будуће противнике, потенцијалне противнике, оне који би могли сутра бити противници, је стварно нанео велику срамоту Народноослободилачком покрету. То је изазвало реакцију четника, који су говорили, разуме се говорили са италијанских балкона, да је „Бартоломејска ноћ“ у Француској, трајала једну ноћ, а да „Бартоломејска ноћ“ црногорских комуниста траје пуних 8 месеци.“

²¹⁸ В. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, 467.

²¹⁹ Исто, 489.

И заиста, велику срамоту су „лијева скретања“ нанијела НОП-у, али по њега, она нису оставила теже, дугорочне последице. Злочине и масовне ликвидације недужних, није могло да оправда ништа. Како год да се посматра појава тзв. „лијевих скретања“, и изоловано и у контексту догађаја Другог свијетског рата, за њу свеједно нема оправдања.

Из свега наведеног у овом раду, сасвим је јасно да се не може говорити о било каквом „самовлашћу локалних партијских функционера“, нити се може сва кривица обарати на Покрајинске комитете или на локална партијска руководства. Јасно је да су „лијева скретања“ подстакнута од самог врха Партије, услијед погрешне процјене да се рат претвара у револуцију, да су његова наређења била узрок свему ономе што се догађало на територији Херцеговине и Црне Горе, у другој половини 1941. године и у првој половини 1942. План о „двје етапе“ постојао је и много раније, и очигледно је да се само чекао погодан тренутак, да услиједи оно што је виђено током тзв. „лијевих скретања.“ Народноослободилачка борба била је само једна од најважнијих стратегија кроз коју се требао остварити најважнији циљ КПЈ-освајање власти у Југославији.

Наравно, „не треба обезвредити народноослободилачки рат народа Југославије, али треба критиковати и осудити "превентивни терор" југословенске смене власти у Другом светском рату.“²²⁰

Можда би најбоље било дати завршну ријеч, са једним задоцњелим открићем Милована Ђиласа „да су револуције и грађански ратови највеће несреће које могу да задесе један народ.“²²¹

²²⁰ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 278.

²²¹ С. Скоко, *Крваво коло* херцеговачко књ. 2, 174.

Садржај

ПРЕДГОВОР	2
I Увод	4
II КПЈ на почетку Другог свијетског рата у Југославији	8
Равногорски покрет и КПЈ.....	10
III Устанци на територији окупиране Југославије	12
Устанак у Херцеговини.....	12
Устанак у Црној Гори- „13. јул“	15
Подјела устаника на четнике и партизане.....	16
IV Пад „Ужичке републике“, офанзива СССР-а, и прелазак на „другу етапу“ револуције од стране КПЈ	19
Директиве и наређења за прелазак на „другу етапу“	22
V „Лијева скретања“ у Црној Гори	29
Ко је одговоран за „скретања“ у Црној Гори?.....	38
VI „Лијева скретања“ у Херцеговини	41
„Казнена експедиција“ Првог ударног батаљона.....	46
Убиство мајора Бошка Тодоровића.....	49
Ескалација „црвеног терора“ у Херцеговини.....	53
Носиоци политике „лијевих скретања“ у Херцеговини.....	60
VII Напуштање политике о „другој етапи“ и последице њене примјене у Херцеговини и Црној Гори	62
VIII Закључак	68

Извори и литература

Објављени извори:

1. В. Дедијер, *Дневник, књига прва*, Београд; Сарајево 1970.
2. М. Ђилас, *Revolucionarni rat*, Београд 1990.
3. *Пакао или комунизам у Црној Гори (издање „Гласа Црногорца“ - Цетиње; св. 1-8)*, Титоград 1991.
4. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, том 8, Београд; Загреб 1982.
5. *Zbornik NOR-a*, том II, књиге 2 и 3, Београд 1954.
6. *Зборник НОР-а*, том III, књиге 1 и 2, Београд 1950.
7. *Зборник НОР-а*, том IV, књиге 3, 4 и 5, Београд 1952.
8. *Zbornik NOR-a*, том VI, књ. 2, Београд 1953.

Литература:

1. Ђ. Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица 1997.
2. V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas, prilozi za biografiju*, Београд 1991.
3. J. Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд 1963.
4. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988. Knj. 1, Kraljevina Jugoslavija: 1914-1941*, Београд 1988.
5. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд.
6. B. Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Београд 1984.
7. Ђ. Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Минхен 1978.
8. С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942*, књ. 1-2, Београд-Пале 2000.

